

Themarapportage polarisatie, extremisme en terrorisme

Deze themarapportage is
onderdeel van de Rijksbrede
Risicoanalyse Nationale
Veiligheid

Analistennetwerk Nationale Veiligheid

Themarapportage polarisatie, extremisme en terrorisme

Deze themarapportage is
onderdeel van de Rijksbrede
Risicoanalyse Nationale Veiligheid

Analistennetwerk Nationale Veiligheid

Colofon

Deze themarapportage is gemaakt door het Analistennetwerk Nationale Veiligheid in opdracht van de NCTV.

Het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM)
Nederlandse Organisatie voor toegepast-natuurwetenschappelijk onderzoek (TNO)
Stichting Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael' (Clingendael)
SEO Economisch Onderzoek (SEO)
Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD)
Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (MIVD)
Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC)

© RIVM 2022

Contact: ir. L. Gooijer (leendert.gooijer@rivm.nl)

Delen uit deze publicatie mogen worden overgenomen op voorwaarde van bronvermelding: ANV (2022), Themarapportage Polarisatie, extremisme en terrorisme, Analistennetwerk Nationale Veiligheid.

Inhoudsopgave

1. Inleiding	9
1.1 Leeswijzer	9
2. Dreigingscategorieën & aanpak	11
2.1 Dreigingscategorieën	11
2.2 Aanpak	11
2.2.1 Methodiek nationale veiligheid	12
2.2.2 Bouwstenen & sluimerende dreigingen	14
2.2.3 Overzicht van ontwikkelingen	14
2.2.4 Vitale processen	14
3. Maatschappelijke polarisatie: ontwikkelingen en scenario's	15
3.1 Relevante ontwikkelingen	16
3.2 Scenario's	17
3.2.1 Polarisation rond complottheorieën	17
3.2.2 Toename van moeilijk te herkennen desinformatie	20
3.3 Beschouwing	21
4. Relevante ontwikkelingen (niet-) gewelddadig extremisme & terrorisme	23
4.1 Rechtsextremisme en terrorisme	23
4.2 Anti-overheid & complotextremisme	25
4.3 Linksextremisme en terrorisme	25
4.4 Radicale Islam	26
5. Scenario's niet-gewelddadig extremisme	29
5.1 Overzicht van mogelijke actoren en factoren	29
5.2 Scenario's	31
5.2.1 Infiltratie openbaar bestuur	31
5.2.2 Ondernijvende enclaves	34
5.3 Beschouwing	39

6. Scenario's gewelddadig extremisme	41
6.1 Overzicht van mogelijke actoren en factoren	41
6.2 Scenario's	43
6.2.1 Gewelddesescalatie rechtsextremisten	43
6.2.2 Anti-overheidsextremisme	45
6.2.3 Anarcho-extremisme	49
6.3 Beschouwing	52
7. Scenario's terrorisme	53
7.1 Overzicht van mogelijke actoren en factoren	53
7.2 Scenario's	55
7.2.1 Bestorming en gijzeling Tweede Kamer	55
7.2.2 Alleenhandelende dader	58
7.2.3 Aanval op pride evenement	60
7.2.4 Meervoudige terroristische aanslag	63
7.3 Intermezzo: aanslag met CBRN middelen.	66
7.4 Beschouwing	67
8. Slotbeschouwing	69
9. Bronnenlijst	71

1. Inleiding

Deze rapportage is onderdeel van de Rijksbrede Risicoanalyse (RbRa), uitgevoerd door het Analistennetwerk Nationale Veiligheid (ANV). Het doel van de RbRa is het in kaart brengen van verschillende typen dreigingen en bijbehorende risico's voor de nationale veiligheid van het Koninkrijk der Nederlanden. Hiertoe worden mogelijke dreigingen niet alleen geïdentificeerd, maar wordt ook een inschatting gemaakt van waarschijnlijkheid en mogelijke gevolgen (het 'risico'). Deze inschatting vindt plaats aan de hand van door het ANV opgestelde scenario's.

De dreigingen in kwestie zijn verdeeld over negen verschillende inhoudelijke dreigingsthema's, elk onderverdeeld in meerdere categorieën met daarin één of meerdere scenario's. Voor elk van de thema's wordt een themarapport opgesteld. Deze rapportage bevat de door het ANV uitgevoerde analyses voor het thema polarisatie, extremisme en terrorisme.

De themarapporten dienen als basis voor het hoofdrapport van de RbRa. De verschillende thema's en daaronder vallende categorieën worden in dit eindproduct gezamenlijk beschouwd. Zodoende wordt een overzicht gegeven van de belangrijkste risico's voor de nationale veiligheid.

1.1 Leeswijzer

Het themarapport polarisatie, extremisme en terrorisme bestaat uit een aantal onderdelen. Hoofdstuk twee geeft een algemene introductie tot het thema, de vier in deze rapportage opgenomen dreigingscategorieën en de door het ANV gehanteerde werkwijze. Hoofdstuk drie bevat een overzicht van ontwikkelingen en de door het ANV opgestelde en beoordeelde scenario's voor de categorie polarisatie. Hoofdstuk vier bevat een gezamenlijk overzicht van ontwikkelingen voor de categorieën niet-gewelddadig extremisme, gewelddadig extremisme en terrorisme. De hoofdstukken vijf, zes en zeven gaan nader in op de voor deze categorieën uitgewerkte scenario's. Hoofdstuk acht bevat een meer algemene beschouwing voor het thema als geheel.

2. Dreigingscategorieën & aanpak

2.1 Dreigingscategorieën

Binnen het thema polarisatie, extremisme en terrorisme wordt onderscheid gemaakt tussen vier dreigingscategorieën:

- Maatschappelijke polarisatie;
- Niet-gewelddadig extremisme;
- Gewelddadig extremisme;
- Terrorisme.

Maatschappelijke polarisatie betreft een toename van 'wij-zij denken' in de maatschappij en een situatie waarbij groepen steeds meer tegenover elkaar komen te staan, met onderlinge spanningen als gevolg (Verloove, van Wonderen & Felten, 2020). In sommige gevallen kan polarisatie bijdragen aan de voedingsbodem voor radicalisering. Naarmate groepen meer onderlinge tegenstellingen ervaren en zich sterker tegen elkaar af beginnen te zetten, kunnen gehanteerde standpunten uitgroeien tot radicale opvattingen (van Wonderen & van den Berg, 2019). Extremisme verwijst op zijn beurt naar het actief nastreven en/of ondersteunen van diepingrijpende veranderingen in de samenleving die een gevaar kunnen opleveren voor (het voortbestaan van) de democratische rechtsorde, eventueel met het hanteren van ondemocratische methodes die afbreuk kunnen doen aan het functioneren van de democratische rechtsorde (AIVD, 2022a). Extremisten kunnen hun doelen proberen te verwezenlijken door gebruik van zowel gewelddadige als niet-gewelddadige middelen. Terrorisme, tot slot, is het uit ideologische motieven dreigen met, voorbereiden of plegen van op mensen gericht ernstig geweld, dan wel daden gericht op het aanrichten van maatschappij-ontwrichtende schade, met als doel maatschappelijke veranderingen te bewerkstelligen, de bevolking ernstige vrees aan te jagen of politieke besluitvorming te beïnvloeden (AIVD, 2022b).

Alle vier de categorieën hebben op enige wijze betrekking op de inrichting van de Nederlandse democratische rechtsorde en de mogelijke herschikking hiervan.¹ Naarmate van polarisatie naar terrorisme wordt bewogen, neemt de mate van geweldsgebruik toe.

Voor het gehele thema geldt dat de nadruk ligt op de binnenlandse dynamiek van polarisatie, extremisme en terrorisme. Dat wil zeggen dat inmenging in de Nederlandse maatschappij door buitenlandse statelijke actoren, bijvoorbeeld in de vorm van het bewust verspreiden van nepnieuws of haatzaaien, hier buiten beschouwing wordt gelaten. Dit buitenlandse component van maatschappelijke stabiliteit komt terug in het thema ongewenste inmenging en beïnvloeding van de democratische rechtsstaat, onder andere in de vorm van hybride operaties. Ook de activiteiten van niet-statelijke, criminele actoren en het effect hiervan op onder andere de democratische rechtsstaat hebben een plek in dit laatste thema.

2.2 Aanpak

Dit themarapport bevat voor elk van de vier dreigingscategorieën een overzicht van relevante ontwikkelingen en een nadere analyse van de dreiging behorende tot de categorie in kwestie. Deze analyse is vormgegeven aan de hand van scenario's. Voor elke categorie zijn één of meerdere scenario's uitgewerkt ter illustratie van hoe de dreiging zich mogelijk kan manifesteren. In totaal zijn er voor het gehele thema tien scenario's uitgewerkt in de vorm van een verhaallijn van ongeveer één tot anderhalf pagina.

¹ De democratische rechtsorde omvat zowel een horizontale als een verticale dimensie: de wijze waarop (groepen) burgers met elkaar omgaan en de democratische rechtsstaat, ofwel de relatie tussen burger en overheid.

De scenario's zijn tot stand gekomen in samenspraak met deskundigen behorende tot organisaties verbonden aan het ANV. De scenario's zijn nadrukkelijk bedoeld om de fenomenen polarisatie, extremisme en terrorisme te illustreren en zijn niet uitputtend. Binnen de RbRa wordt geen volledigheid nagestreefd met betrekking tot de opgenomen scenario's. Voor elk van de scenario's zijn op basis van expert judgement zowel de waarschijnlijkheid als de mogelijke gevolgen in kaart gebracht aan de hand van de door het ANV ontwikkelde methodiek nationale veiligheid.

2.2.1 Methodiek nationale veiligheid

Binnen deze methodiek wordt gekeken of en in welke mate een bepaalde gebeurtenis de zes nationale veiligheidsbelangen raakt. De nationale veiligheid is in het geding als één of meer van de zes nationale veiligheidsbelangen zodanig worden bedreigd dat er sprake is van (potentiële) maatschappelijke ontwrichting (ANV, 2022). De zes belangen zijn elk opgesplitst in één of meerdere meetbare impactcriteria die helpen bij het in kaart brengen van een mogelijke aantasting. Onderstaande tabel geeft een kort overzicht van alle belangen en criteria. Een uitgebreide uitleg voor elk van deze onderdelen bevindt zich in de door het ANV opgestelde leidraad risicobeoordeling (ANV, 2022).

Tabel 1 Belangen en impactcriteria behorende tot de methodiek nationale veiligheid

Belang	Impactcriteria
1. Territoriale veiligheid	1.1 Aantasting van de integriteit van het grondgebied van het Koninkrijk der Nederlanden
	1.2 Aantasting van de integriteit van de internationale positie van het Koninkrijk der Nederlanden
	1.3 Aantasting van de integriteit van de digitale ruimte
	1.4 Aantasting van de integriteit van het bondgenootschappelijk grondgebied
2. Fysieke veiligheid	2.1 Doden
	2.2 Ernstig gewonden en chronisch zieken
	2.3 Gebrek aan primaire levensbehoeften
3. Economische veiligheid	3.1 Kosten
	3.2 Aantasting van de vitaliteit van de economie van het Koninkrijk der Nederlanden
4. Ecologische veiligheid	4.1 Langdurige aantasting van het milieu en de natuur
5. Sociale en politieke stabiliteit	5.1 Verstoring van het dagelijkse leven
	5.2 Aantasting van de democratische rechtstaat
	5.3 Sociaal-maatschappelijke impact
6. Internationale rechtsorde	6.1 Aantasting van de normen van staatssoevereiniteit, vreedzame co-existentie en vreedzame geschillenbeslechting
	6.2 Aantasting van de werking, legitimiteit dan wel naleving van de internationale verdragen en normen inzake de rechten van de mens
	6.3 Aantasting van een op regels gebaseerd internationaal financieel-economisch bestel
	6.4 Aantasting van de effectiviteit, legitimiteit van multilaterale instituties
	6.5 Instabiliteit van staten grenzend aan het Koninkrijk der Nederlanden en in de directe omgeving van de Europese Unie

Voor het geven van een oordeel over de precieze omvang van de gevolgen van een scenario, wordt aan elk van de criteria een impactscore toegekend, namelijk: niet van toepassing, beperkt (A), aanzienlijk (B), ernstig (C), zeer ernstig (D) of catastrofaal (E). Deze classificering is gebaseerd op een logaritmische schaal. Voor criterium 2.1

(aantal doden) betekent dit bijvoorbeeld dat een beperkte score staat voor 0-10 doden, een aanzienlijke score voor 10-100 doden, et cetera. Eenzelfde redenatie wordt gehanteerd voor criterium 3.1 (kosten). Er is sprake van maatschappelijke ontwrichting als één of meer van de belangen ernstig (klasse C) of hoger wordt aangetast.

Tabel 2

Klasse van gevolgen	Voorbeeld criterium: Aantal doden (2.1)	Voorbeeld criterium: kosten (3.1)
A. Beperkt	Minder dan 10	< 50 miljoen euro
B. Aanzienlijk	10 tot 100	< 500 miljoen euro
C. Ernstig	100 tot 1000	< 5 miljard euro
D. Zeer ernstig	1000 tot 10.000	< 50 miljard euro
E. Catastrofaal	Meer dan 10.000	> 50 miljard euro

In tegenstelling tot de bovenstaande criteria 2.1 en 3.1, zijn sommige criteria niet uit te drukken in een absoluut aantal. Een voor dit thema relevant voorbeeld is criterium 5.2, aantasting van de democratische rechtsstaat. Hier wordt de uiteindelijke score bepaald door te kijken of, in welke mate en voor hoe lang verschillende onderdelen van de democratische rechtsstaat worden aangetast.

Deze onderdelen zijn:

- Het functioneren van de politieke vertegenwoordiging;
- Het functioneren van het openbaar bestuur en daaraan verbonden ambtenaren;
- Het functioneren van het openbare orde en veiligheidssysteem;
- Het functioneren van een onafhankelijke rechtspraak;
- Vrijheden en rechten zoals vastgelegd in grondwet en wetgeving (vrijheid van godsdienst, meningsuiting, vereniging, kiesrecht, etc.).

Naarmate de aantasting groter is, voor meerdere onderdelen van toepassing blijkt en langer duurt, neemt de score toe. Voor elk van de in dit rapport beoordeelde scenario's zal aan de hand van een scorekaart per criterium worden weergegeven van welke orde grootte de verwachte gevolgen zijn.

Binnen de methodiek wordt niet alleen gekeken naar de gevolgen van gebeurtenissen, maar ook naar de waarschijnlijkheid van voorkomen. Voor het bepalen van de waarschijnlijkheid, wordt gekeken naar de kans van voorkomen binnen het moment van analyse (eerste kwartaal 2022) en vijf jaar. Deze kans wordt afhankelijk van het type gebeurtenis kwalitatief of kwantitatief weergegeven op een vijfpuntschaal van zeer onwaarschijnlijk tot zeer waarschijnlijk. Voor moedwillige gebeurtenissen zoals die omschreven binnen dit themarapport, wordt een kwalitatieve schaal gehanteerd.

Tabel 3 Klassen van waarschijnlijkheid binnen de methodiek nationale veiligheid

Klasse van waarschijnlijkheid	Kwalitatieve omschrijving van de dreiging
A. Zeer onwaarschijnlijk	Geen concrete aanwijzingen en het scenario wordt niet voorstelbaar geacht
B. Onwaarschijnlijk	Geen concrete aanwijzingen, maar het scenario wordt enigszins voorstelbaar geacht
C. Enigszins waarschijnlijk	Geen concrete aanwijzingen, maar het scenario is voorstelbaar
D. Waarschijnlijk	Het scenario wordt zeer voorstelbaar geacht; er zijn enige aanwijzingen dat het scenario zich daadwerkelijk zal voordoen,
E. Zeer waarschijnlijk	Concrete aanwijzingen dat het scenario geëffectueerd zou kunnen worden

Ook de ingeschatte waarschijnlijkheid zal voor elk van de tien scenario's worden weergegeven in de eerder genoemde scorekaart. Om te helpen bij de uiteindelijke vergelijking van alle scenario's, bevat hoofdstuk acht een risicodiagram met daarin geploteerd een overzicht van de scenario's langs de assen waarschijnlijkheid en totale impact.

2.2.2 Bouwstenen & sluimerende dreigingen

Om te assisteren bij het identificeren en uitwerken van de scenario's is gebruik gemaakt van 'bouwstenen'.² Bouwstenen zijn een overzicht van de voor een dreigingscategorie relevante actoren en factoren. Door actoren en factoren te combineren kunnen meerdere situaties ofwel scenario's worden gecreëerd. Uiteraard zullen verschillende combinaties leiden tot verschillende scenario's met wisselende uitkomsten. De bouwstenen helpen om in één oogopslag duidelijk te maken wat wel en wat niet is meegenomen in het scenario en dienen als referentiekader voor de uiteindelijke verhaallijn. De in deze rapportage opgenomen scenario's betreffen enkele voorbeelden van hoe de dreiging behorende tot één van de vier categorieën zich kan manifesteren. Ze zijn nadrukkelijk niet uitputtend, maar streven ernaar een zo goed mogelijke afspiegeling zijn van relevante actoren en factoren.

Naast de op bouwstenen gebaseerde scenario's, wordt er binnen dit thema ook een sluimerende dreiging beschouwd. Deze beschouwing betreft een bepaalde trend of ontwikkeling waarbij er niet alleen een inhoudelijke uiteenzetting plaatsvindt, maar er ook (per belang en op hoofdlijnen) een indicatie wordt gegeven van mogelijke gevolgen.

2.2.3 Overzicht van ontwikkelingen

Voor het overzicht van ontwikkelingen is geput uit verschillende openbare rapporten, aangevuld met de kennis van aan het ANV verbonden organisaties. De ontwikkelingen voor gewelddadig extremisme, gewelddadig extremisme en terrorisme worden gezamenlijk beschouwd omdat het hier gaat om ontwikkelingen die verbonden zijn aan een bepaalde stroming zoals rechtsextremisme of jihadisme en niet een specifieke type dreigingscategorie. De ontwikkelingen voor maatschappelijke polarisatie worden wel afzonderlijk behandeld.

2.2.4 Vitale processen

Binnen de RbRa is er eveneens aandacht voor hoe verschillende dreigingen de voor de maatschappij vitale processen kunnen aantasten, onder andere in het dreigingsthema bedreiging vitale processen. Ook binnen de afzonderlijke themarapporten komen de mogelijke gevolgen voor vitale processen als de drinkwatervoorziening, de olievoorziening en de scheepvaartafwikkeling naar voren.³ De wijze waarop verschilt echter per thema. Binnen het thema polarisatie, extremisme en terrorisme wordt per dreigingscategorie in de beschouwing kort stil gestaan bij de relatie met vitale processen.

² Met uitzondering van de dreigingscategorie maatschappelijke polarisatie.

³ Zie voor een compleet en actueel overzicht de publicatie Overzicht vitale processen van de NCTV (2022).

3. Maatschappelijke polarisatie: ontwikkelingen en scenario's

De eerste binnen dit thema uitgewerkte dreigingscategorie betreft maatschappelijke polarisatie. In de kern gaat polarisatie over een toename van 'wij-zij denken' en een situatie waarbij groepen in de maatschappij steeds meer tegenover elkaar komen te staan met onderlinge spanningen als gevolg. Dit kan zich uiten rond specifieke onderwerpen met felle voor- en tegenstanders, zoals het opvangen van vluchtelingen, de vormgeving van het Sinterklaasfeest of de bouw van windmolens. Alhoewel er vaak veel (media)aanacht is voor de stellingname van verschillende groepen rond gevoelige onderwerpen als deze, heeft polarisatie veelal ook een meer structureel component. Politieke voorkeur, levensbeschouwing en sociaaleconomische status zijn voorbeelden van meer structurele maatschappelijke scheidslijnen waarlangs polarisatie kan ontstaan. Spanningen tussen groepen rond deze scheidslijnen vertalen zich op hun beurt naar discussie en polarisatie rond specifieke onderwerpen.

Vanuit het ANV wordt voor polarisatie aangesloten bij de volgende definitie: *"Polarisatie is de verscherping van tegenstellingen tussen groepen in de samenleving die kan resulteren in spanningen tussen deze groepen en toename van de segregatie."*⁴ Vaak vertaalt polarisatie zich tot een gevoel van ongemak tussen groepen mensen. Dit ongemak kan uitgroeien tot irritaties, onbehagen, het ontstaan van een negatief beeld van de ander en het actief mijden van bepaalde groepen. In uiterste vorm kan escalatie ontstaan in de vorm van actieve buitensluiting, discriminatie of het ontstaan van parallelle samenlevingen.

Polarisatie beperkt zich overigens niet tot de dynamiek of relatie tussen burgers onderling. Ook het handelen van en met name het vertrouwen in de overheid speelt een belangrijke rol. Als overheidsinstellingen op grote afstand staan van de burger of als de burger het gevoel heeft niet

gezien te worden of ongelijk te worden behandeld, kan het wantrouwen in de overheid toenemen. Vanuit dit wantrouwen kan het gevoel ontstaan dat de overheid sommige zaken zoals immigratiebeleid of volkshuisvesting niet in de hand heeft of de zorgen van burgers niet wil horen. Het uiten hiervan kan op zijn beurt weer leiden tot een nog grotere (ervaren) kloof richting de overheid en tot spanningen met andere groepen in de maatschappij. Helemaal wanneer de onderwerpen waar het over gaat anders worden ervaren door verschillende groepen mensen (Peeters, Smits, van Waesberghe & van Wonderen, 2020).

Eenzijds kan polarisatie gezond zijn voor de maatschappij. Bijvoorbeeld wanneer eerder gemarginaliseerde groepen opkomen voor hun rechten door hier scherp stelling op te nemen en bewust 'ongemak' te creëren bij de ander. Anderzijds kan polarisatie ook onwenselijk zijn: Als tegenstellingen alleen maar verscherpen en er geen (uitzicht op) constructieve interactie meer is. Bij polarisatie is het belangrijk om te vermelden dat opiniemakers, activisten of politici met zeer uitgesproken standpunten (de 'polen') niet zozeer als doel hebben om de andere 'pool' te overtuigen maar zich eerder richten op het brede midden of de 'stille meerderheid' in de maatschappij. Veelal wordt er vanuit de polen druk uitgeoefend op mensen uit het midden om een kant te kiezen. Bijvoorbeeld door mensen die vraagtekens zetten bij één van de meer extreme opvattingen aan te vallen op (onder andere) sociale media en weg te zetten als een tegenstander. In deze zin kan polarisatie zichzelf versterken en kan het gematigde maatschappelijke midden onder druk komen te staan. Ook de overheid kan (ongewild) bijdragen aan polarisatie. Bijvoorbeeld door zorgen of bezwaren van mensen die tegen bepaalde overheidsmaatregelen zijn (zoals de komst van windmolens of een asielzoekerscentrum) niet serieus te nemen of door mensen met uiteenlopende zorgen of bezwaren over één kam te scheren (Van Wonderen, 2021). Wat betreft dit laatste element komt het tegenwoordig vaak voor dat mensen met verschillende en soms sterk uiteenlopende motivaties en achtergronden zich verenigen

⁴ Deze wordt als "rijksdefinitie" aangehaald in het rapport weerbare jongeren, weerbare professionals van het ministerie van VWS en OCW (VWS & OCW, 2017). Ook komt deze terug in Verloove et al., 2020.

in tijdelijke coalities rond specifieke onderwerpen. Zo kunnen mensen met anti-overheidssentimenten, milieuactivisten en lokale bewoners- en ondernemersverenigingen samen actievoeren tegen de bouw van een nieuwe windmolenpark, terwijl men het op andere dossiers niet met elkaar eens is. Om (als overheid) te komen tot een constructieve dialoog met een dergelijke coalitie is het belangrijk de verschillen in motivatie te onderkennen en hierop in te haken. Tegelijkertijd is bij een dergelijke constructie niet altijd duidelijk met wie het gesprek moet worden aangegaan.⁵

3.1 Relevante ontwikkelingen

Het is complex om een concrete aanduiding te geven van de stand van polarisatie in Nederland, te meer omdat het vaak gaat om relatief lastig meetbare, meer onderhuidse zaken als door mensen zelf ervaren spanningen, ongemak en om hoe mensen de ander benaderen. Dit neemt niet weg dat Nederlanders desgevraagd aangeven het gevoel te hebben dat tegenstellingen in de maatschappij toenemen en dat normen en waarden vervagen. Er zijn onder andere zorgen over een verharding van de maatschappij en toegenomen onverdraagzaamheid tegenover elkaar.⁶ Ondanks het feit dat polarisatie lastig meetbaar is, kan wel worden aangegeven welke structurele scheidslijnen, concrete onderwerpen en ontwikkelingen naar boven komen in het kader hiervan.

Eén van de meer structurele scheidslijnen die in Nederland kan worden waargenomen en waarlangs eventueel polarisatie kan ontstaan, is hoe mensen invulling geven aan de Nederlandse cultuur en identiteit. Dit zijn begrippen die door verschillende groepen mensen anders kunnen worden ingevuld, langs verschillende assen. Waar de één in dit kader veel waarde hecht aan symbolen en tradities zoals een sinterklaasviering of het Koninklijk Huis, geldt dit voor een ander voor burgerlijke vrijheden als gendergelijkheid en de vrijheid van meningsuiting. Alhoewel voor veel mensen beide zienwijzen waarde hebben en met elkaar kunnen worden vereenzelvigd, kan er langs sommige onderwerpen ook wrijving ontstaan. Deze wrijving uit zich bijvoorbeeld in discussies over het wijzigen van straatnamen met een referentie naar het Nederlandse koloniale verleden. Opvattingen rond identiteit en cultuur zijn ook nauw verbonden met opvattingen over globalisering, nationalisme en de vraag of Nederland een naar buiten toe open of

gesloten samenleving dient te zijn. Concreet uit dit zich in afwijkende opvattingen over bijvoorbeeld migratie of het lidmaatschap van de Europese Unie. In de praktijk kunnen bovenstaande verschillen in opvattingen samenvallen met kenmerken als opleidingsniveau of de vraag of iemand woonachtig is in een stad of op het platteland (Beugelsdijk, 2021). Verschillen in zienswijzen op het gebied van cultuur en identiteit leiden er voornamelijk nog met name toe dat mensen met overeenkomstige opvattingen zich steeds meer op de eigen groep richten. Deze groepen staan niet per se tegenover elkaar, maar leven eerder langs elkaar heen (Ham & van den Berg, 2021).

Wat betreft concrete onderwerpen, heeft de eerder genoemde (gepercipieerde) maatschappelijke verharding en onverdraagzaamheid zich vanaf 2020 met name geuit rond de coronapandemie en hieraan gerelateerde maatregelen vanuit de overheid. Er zijn verschillende groepen ontstaan die zich in meer of mindere mate hebben gehouden aan maatregelen en adviezen gericht op het bestrijden van de pandemie en, tegelijkertijd, zich niet altijd hebben kunnen vinden in de keuzes van de ander. Deze afwijkende keuzes hebben geleid tot een mate van wederzijds ongemak en onbegrip tussen de verschillende groepen, bijvoorbeeld rond de vraag of mensen zich wel of niet laten vaccineren tegen het virus. Problematisch is het feit dat er van een constructief debat tussen mensen met verschillende opvattingen veelal geen sprake is. Er is vaak geen ruimte voor de mening van de ander, de wederzijdse opstelling verhardt en negatieve beeldvorming ontstaat. Zo is de niet-gevaccineerde Nederlander verweten dat die bewust niet bijdraagt aan het bestrijden van de pandemie en is de gevaccineerde beschuldigd van blinde volgzzaamheid en onnadenkendheid. Tegelijkertijd zijn deze twee groepen diffuus van aard. Zo zijn er verschillende groepen niet gevaccineerde mensen die elk een eigen motivatie hebben om af te zien van vaccinatie, zij het om religieuze redenen, angst voor de eigen gezondheid of wantrouwen richting overheid en de farmaceutische industrie. Veelal zijn deze subgroepen door zowel tegenstanders als de overheid over één kam geschoren, waardoor het nog lastiger wordt om een inhoudelijke dialoog aan te gaan.

Het geloof in complottheorieën en een sterk anti-overheidssentiment dat aanwezig is binnen bepaalde groepen heeft bijgedragen aan een verdere verharding van niet alleen het online debat, maar ook van de offline interactie tussen familieleden en kennissen met andere denkbeelden dan de eigen (NCTV, 2021a; 2021b; NTA, 2021 & Peeters, 2021). Vooral onder de groep mensen die het niet eens is met maatregelen rond het coronavirus is de opstelling richting de overheid verhard en wordt deze steeds vaker als vijandig gezien. Beleid wordt geïnterpreteerd vanuit dit vijandsbeeld en protesten en andere acties richten zich hoofdzakelijk op de overheid

⁵ Sectie gebaseerd op Verloove et al., 2020 & Kennisplatform Integratie & Samenleving, 2021.

⁶ Zie: Sociaal en Cultureel Planbureau. (2021). *Burgerperspectieven 2021 | kwartaal 2*. Na de staat van de politiek en de (afhandeling van) coronacrisis is dit het voornaamste onderwerp dat door respondenten wordt genoemd binnen deze editie van burgerperspectieven van het Sociaal en Cultureel Planbureau.

(NCTV, 2020). Overheidsmaatregelen dienen hier als slijtpunt tussen deze groep en mensen die juist wel voorstander zijn van (strengere) beperkingen. De verwachting is dat ook de komende jaren meningsverschillen rond vaccinatie en de rechten en plichten van ongevaccineerde mensen in het algemeen polariserende onderwerpen zullen zijn. Ook zal het opheffen van het merendeel van de corona beperkingen niet het einde betekenen van het geloof in complottheorieën of anti-overheid gedachtengoed en de groepen en dynamieken die hieromheen zijn ontstaan. Er zullen zich andere maatschappelijke onderwerpen opwerpen die potentieel als aanknopingspunt dienen voor een verdere doorontwikkeling van al rondgaande opvattingen.

Tegelijkertijd is het vertrouwen in overheidsinstellingen sterk gedaald sinds het begin van de coronapandemie. Waar initieel ongeveer 70 procent van de mensen vertrouwen had in de landelijke overheid, is dit eind 2021 gedaald naar ongeveer 30 procent. Alhoewel het waarschijnlijk is dat deze daling niet alleen het gevolg is van coronabeleid, maar eerder samenhangt met andere zaken zoals de afhandeling van de toeslagenaffaire en een lang durende kabinetsformatie, zal het wel effect hebben op de verdere afhandeling van de pandemie en andere mogelijk polariserende dossiers (Engersbergen et al., 2021). Niet alleen kan het leiden tot meer protest richting van de overheid zelf, zoals veelvuldig gezien tijdens de coronapandemie, maar ook een verdere maatschappelijke verdeeldheid als gevolg hiervan. Ook de situatie rond de invulling van het Sinterklaasfeest zal de komende jaren een polariserend vraagstuk blijven dat sterk aangrijpt op kwesties rond cultuur, identiteit en discriminatie. Kwesties die overigens ook naar boven komen bij discussies over hoe om te gaan met het Nederlandse koloniale- en slavernijverleden. Verder zullen de komende jaren vraagstukken rond klimaat(vluchtelingen), milieu en de energietransitie steeds prominenter en acuter worden. Hiermee is er ook een groter potentieel voor polarisatie rond deze onderwerpen, polarisatie die nu ook al wordt ervaren rond onder andere het terugdringen van de uitstoot van stikstof door de agrarische sector of het plaatsen van wind- en zonneparken. Met name rond het onderwerp stikstof is, net als bij het coronavirus, onder bepaalde groepen een sterk anti-overheids sentiment ontstaan en is er sprake van zeer groot wantrouwen richting deze overheid (I&O Research, 2021).

Een andere ontwikkeling van belang voor polarisatie in Nederland is het wijdverspreide gebruik en de afhankelijkheid van sociale media. Veel sociale media platforms maken gebruik van aanbevelingsalgoritmes om te bepalen welke inhoud wordt voorgelegd aan gebruikers. Deze krijgen met name informatie voorgeschoteld in lijn

met eigen voorkeuren of wereldbeeld en komen dankzij het algoritme weinig in contact met andere perspectieven. Hierdoor kan de gebruiker in een zogeheten ‘filterbubbel’ terecht komen waarin continu de eigen opvattingen wordt bevestigd. Vooral wanneer mensen niet vertrouwen op meerdere bronnen voor de consumptie van nieuws en actualiteiten, kunnen deze filterbubbels het publieke debat verstoren en mogelijk polarisatie aanjagen. Dit kan nog verder worden gefaciliteerd door het produceren en verspreiden van desinformatie via sociale media. Te meer omdat deze vaak sensationeel ingestoken berichten relatief veel aandacht trekken van gebruikers, de aandacht langer vasthouden en daarmee ook eerder worden gepromoot door het aanbevelingsalgoritme. Tot nu toe gebruikt de meerderheid van de Nederlandse bevolking echter nog meerdere bronnen voor het vergaren van nieuws en bevinden weinig mensen zich volledig in een filterbubbel. Verder zijn er geen indicaties dat, voorafgaand aan de coronapandemie, desinformatie een wezenlijke invloed heeft gehad op het publieke debat en het democratische proces in Nederland. Wel zijn met name jongeren wel degelijk steeds meer afhankelijk van sociale media voor hun nieuwsgaring en is er de afgelopen tijd, met de uitbraak van de pandemie, een grote vlucht geweest in de verspreiding van valse geruchten en complottheorieën. Het is echter nog te vroeg om de politieke en maatschappelijke effecten hiervan te duiden. Tegelijkertijd staat wel vast dat er de komende jaren meer technologische mogelijkheden ontstaan voor het (laagdrempelig) produceren van desinformatie (Boheemen, Munnichs & Dujso, 2020).

3.2 Scenario's

Voor de categorie polarisatie zijn er binnen de RbRa twee scenario's uitgewerkt. Het eerste scenario richt zich op polarisatie rond complottheorieën. Voor dit scenario zijn zowel de gevolgen als de waarschijnlijkheid in kaart gebracht aan de hand van de methodiek nationale veiligheid. Het tweede scenario betreft een sterke toename van de hoeveelheid (lastig als zodanig te herkennen) desinformatie. Dit laatste scenario is niet beoordeeld wat betreft waarschijnlijkheid en gevolgen, maar vormt eerder een meer diepgaande beschouwing van een (sluimerende) trend of ontwikkeling en de mogelijke implicaties hiervan.

3.2.1 Polarisation rond complottheorieën

In het scenario is sprake van een complottheorie die steeds meer aanhang krijgt, maar ook veel weerstand oproept. Kern van de theorie zijn verborgen motieven die schuilgaan achter het beleid van de overheid. Nadat er in het discours van de complotdenkers een link is gelegd tussen de theorie en een toename in de opvang van vluchtelingen, ontstaat er steeds meer on- en offline animositeit tussen (semi-)

aanhangers en niet aanhangers. Een aantal prominente complotdenkers wordt veroordeeld voor het aanzetten tot geweld, waarna er vanuit deze kring steeds vijandiger wordt geageerd tegen de (lokale) overheid.

Verhaallijn

Een complottheorie die voorheen vooral rondging op niche fora op het internet wordt opgepikt door enkele influencers op meer gangbare platformen. De theorie begint een eigen leven te leiden en bereikt een steeds groter publiek. Kern van de theorie zijn verborgen motieven die schuilgaan achter het beleid van de overheid. Deze zou onder controle staan van een globalistische elite met als doel de 'vermenging' van de wereldbevolking. Wanneer de stroom van asielzoekers richting Nederland toeneemt als gevolg van een oploeiend conflict in het Midden-Oosten en de toenemende gevolgen van klimaatverandering in die regio, werkt dit als koren op de molen voor mensen die geloven in de complottheorie. Ook is er een steeds grotere groep mensen die zich in brede zin zorgen maakt over de gevolgen van de komst van deze nieuwe golf asielzoekers en de druk die dit meebrengt op onder andere huisvesting, de gezondheidszorg en de veiligheidssituatie in Nederland.

Mede doordat een filmpje over de theorie steeds vaker wordt gesuggereerd aan gebruikers op een groot sociale mediaplatform die ogenschijnlijk behoren tot deze laatste groep mensen, groeit het aantal aanhangers en sympathisanten. Ook enkele bekende Nederlanders uit de entertainment sector en een prominent politicus verbinden zich aan de theorie en promoten deze op hun eigen (drukbezochte) sociale media kanalen. Tegelijkertijd staat een groot deel van de bevolking wel degelijk open voor een ruimhartig asielbeleid en ziet men de complottheorie als iets lachwekkends zonder enig waarheidsgehalte. Er ontstaan verschillende kampen van mensen die in meer of mindere mate heil zien in de complottheorie dan wel zich zorgen maken over de komst van grote aantallen asielzoekers.

Als de overheid in het licht van deze toestroom een nieuw plan presenteert voor een verdere, structurele en landelijke uitbreiding van het aantal opvangplekken en voorzieningen voor asielzoekers, wordt dit door de complotdenkers gepresenteerd als prominent voorbeeld van hoe de globalistische elite de samenstelling van de Nederlandse bevolking wil wijzigen. Het tegengaan van de uitbreiding en de opvang van asielzoekers überhaupt krijgt een steeds dominantere plek in hun discours. Een discours dat zijn weerklank vindt bij mensen die om andere redenen negatief staan tegenover de opvang van asielzoekers. Tegelijkertijd roept de complottheorie bij anderen steeds meer ergernis op en nemen de spanningen toe. Aanhangers van de verschillende kampen zijn initieel met name op sociale media erg luid en prominent aanwezig. Mensen die niet meegaan in de retoriek van complotdenkers worden door deze laatste groep weggezet als collaborateur of schaap, terwijl complotdenkers zelf door buitenstaanders worden bestempeld als 'gekkies' of xenofoben. Vooral vanuit een harde kern aanhangers van de complottheorie wordt weinig ruimte gegeven aan mensen die het niet met ze eens zijn. Hier wordt vanuit andere hoek met gelijke munt op gereageerd. Online

verhardt de toon dan ook snel. Ook offline ontstaan er spanningen en neemt het ongemak tegenover elkaar toe: tussen collega's op de werkvloer en binnen families.

De situatie escaleert verder wanneer in korte opvolging meerdere van de aan de theorie verbonden BN'ers en andere prominente aanhangers op basis van berichten op sociale media worden veroordeeld voor smaad, laster en het aanzetten tot geweld tegen politici en asielzoekers. Dit leidt tot grote verontwaardiging en boosheid onder de complotdenkers en wordt gezien als bewijs dat de overheid het op ze heeft voorzien. Als gevolg vinden er steeds meer en agressievere demonstraties plaats door heel Nederland. Vooral overheidsgebouwen en met name gemeentehuizen zijn een populaire locatie. Dit omdat gemeenten verantwoordelijk zijn voor de lokale invulling van het landelijke opvangplan. Burgers die een bezoek brengen worden belaagd en enkele tientallen gemeentehuizen moeten in korte tijd noodgedwongen een paar dagen de deuren sluiten omdat de veiligheid niet kan worden gewaarborgd. Ambtenaren worden lastiggevallen op straat en een aantal ministers moet permanent worden beveiligd als gevolg van serieuze bedreigingen. Omdat de manifestaties vaak ad hoc worden georganiseerd via verschillende sociale mediakanalen, is het erg lastig voor de politie om hierop in te spelen. De acties roepen steeds meer weerszin op bij een groot deel van de rest van de maatschappij. Vooral beelden van een gemeentemedewerker die wordt belaagd als zij naar haar auto loopt schieten het verkeerde keelgat in. Het vertrouwen van burgers in de overheid neemt steeds meer af. Niet alleen onder mensen die de complottheorie aanhangen of sympathiseren met het anti-migratie geluid, maar ook onder niet-aanhangers die het gevoel hebben dat de overheid de grip op de situatie aan het verliezen is.

Er verschijnen verhalen van werkgevers, sport- en buurtverenigingen die de complotdenkers weren. Andersom zijn er steeds meer voorbeelden van mensen die bewust breken met familie en vrienden omdat zij niet in 'de waarheid' geloven, positief staan tegenover de opvang van asielzoekers of werkzaam zijn voor de overheid. Nadat een medewerker van een distributiecentrum wordt ontslagen omdat hij zijn collega's bleef lastigvallen met deze 'waarheid', komt zowel online als tijdens manifestaties van de complotaanhangers en sympathisanten steeds vaker de boodschap naar voren om dan maar eigen bedrijven en verenigingen op te gaan richten. Ook wordt onder aanhangers met een eigen bedrijf de oproep verspreid om alvast alleen mensen met eenzelfde gedachtengoed aan te nemen. Mensen wordt aangemoedigd om vooral het contact met andersdenkenden en de overheid zoveel mogelijk te vermijden.

Beoordeling van gevolgen en waarschijnlijkheid

Zoals kan worden gezien in de onderstaande scorekaart, uiten de gevolgen van het scenario zich primair in de vorm van een aantasting van de democratische rechtsstaat en sociaal-maatschappelijke impact. Wat betreft de rechtsstaat is er in het scenario sprake van een breed verlies van vertrouwen in meerdere van de voor het functioneren van deze rechtsstaat belangrijke instituten, waaronder het

openbaar bestuur, de politieke vertegenwoordiging en het openbare orde en veiligheidssysteem. Hiernaast worden ambtenaren, bestuurders en politici (fysiek) bedreigd en geïntimideerd en staat de vrijheid van meningsuiting onder druk gezien de brede maatschappelijke onverdraagzaamheid betreffende andere overtuigingen en gedragingen dan de eigen. Voor wat betreft de bedreigingen en intimidatie geldt dat vooral op lokaal niveau de weerbaarheid hiertegen relatief laag zal zijn. Dit, samen met het feit dat de bedreigingen erg wijdverspreid zijn, leidt tot zelfs tot een aanzienlijke aantasting van de politieke vertegenwoordiging. Wat betref sociaal-maatschappelijke gevolgen geldt dat er sprake is van een ernstige verstoring van de verhoudingen tussen (groepen) burgers welke zich uit in onderlinge afstand, vijandigheid en wijdverspreide polarisatie. Tot slot valt (dodelijk) fysiek geweld als direct gevolg van de omstandigheden geschept in het scenario niet uit te sluiten en is er sprake van aanzienlijke kosten voor het beveiligen

van ambtenaren en overheidsgebouwen. Deze kosten nemen uiteraard toe naarmate er op meer plekken sprake is van de noodzaak tot beveiligen. De tientallen locaties en personen die in het scenario moeten worden beveiligd zijn in deze zin exemplarisch voor een bepaalde dynamiek die zich in werkelijkheid op meer of minder plekken voor kan doen dan voorzien in het scenario.

De waarschijnlijkheid van het scenario wordt relatief hoog ingeschat met een score D (waarschijnlijk). Hierbij wel de nuance dat het scenario uitgaat van een plotselinge instroom van asielzoekers en dat de gevolgen hiervan dienen als bron van enkele ‘trigger momenten’ voor steeds verdergaande polarisatie. Wanneer puur naar deze trigger wordt gekeken kan de waarschijnlijkheid lager uitvallen (bijvoorbeeld een score C, enigszins waarschijnlijk), maar als wordt gekeken naar de onderliggende maatschappelijke dynamiek en bredere situatie die wordt geschetst in het scenario is een D score op zijn plek.

Tabel 4 Scores scenario ‘polarisatie rond complottheorieën’

Thema			
Polarisatie, extremisme & terrorisme			
Dreigingscategorie		Maatschappelijke polarisatie	
Scenario		Polarisatie rond complottheorieën	
Waarschijnlijkheidsbeoordeling (binnen 5 jaar)		Toelichting	
Waarschijnlijkheid:		D	Deze score reflecteert primair de waarschijnlijkheid van onderliggende dynamiek uit het scenario en in mindere mate de omschreven concrete ‘trigger’ momenten.
Beoordeling gevolgen (impact)			
Veiligheidsbelang	Criterium	Score	Toelichting
Territoriaal	1.1 Grondgebied	0	Niet van toepassing
	1.2 Internationale positie	A	Sommige staten kunnen de negatieve sentimenten richting asielzoekers gebruiken als (opportunistisch) excuus voor het naar beneden bijstellen van politieke betrekkingen. Ook kan als gevolg van de toenemende maatschappelijke spanningen, het reisverkeer afnemen. Een hogere score dan A is niet aannemelijk.
	1.3 Digitale ruimte	0	Niet van toepassing
	1.4 Bondgenootschappelijk grondgebied	0	Niet van toepassing
Fysiek	2.1 Doden	A	Dodelijke slachtoffers zijn niet uit te sluiten als direct gevolg van het scenario
	2.2 Ernstig gewonden en chronisch zieken	B	Gewonden zijn niet uit te sluiten als direct gevolg van het scenario
	2.3 Gebrek primaire levensbehoeften	0	Niet van toepassing

Tabel 4 Scores scenario ‘polarisatie rond complottheorieën’ (vervolg)

Veiligheidsbelang	Criterium	Score	Toelichting
Economisch	3.1 Kosten	B	Beveiligingskosten overheidspersoneel en locaties zijn aanzienlijk. Het gaat om relatief grote aantallen mensen en locaties.
	3.2 Aantasting vitaliteit	0	Door spanningen kan in de productiviteit van de economie onder druk komen te staan. Deze effecten zijn echter zeer gering.
Ecologisch	4.1 Aantasting natuur en milieu	0	Niet van toepassing
Sociaal-politiek	5.1 Verstoring dagelijks leven	A	Een beperkt aantal mensen kan of kiest ervoor niet meer gebruik (te) maken van maatschappelijke voorzieningen (minder dan 10.000 mensen, langer dan een maand). Een hogere score dan A is niet aannemelijk.
	5.2 Aantasting democratische rechtsstaat	D	Politieke vertegenwoordiging en openbaar bestuur worden aanzienlijk aangetast. Ook het openbare orde en veiligheidssysteem wordt (beperkt) aangetast evenals vrijheden en rechten.
	5.3 Sociaal-maatschappelijke impact	C	Afstand en vijandigheid tussen bevolkingsgroepen. Brede maatschappelijke polarisatie.
Internationale rechtsorde en stabiliteit	6.1 Staatssoevereiniteit, vreedzame co-existentie en vreedzame geschillenbeslechting	0	Niet van toepassing
	6.2 Mensenrechten	0	Niet van toepassing
	6.3 Internationaal financieel-economisch bestel	0	Niet van toepassing
	6.4 Multilaterale instituties	0	Niet van toepassing
	6.5 Instabiliteit rondom Koninkrijk/EU	0	Niet van toepassing

3.2.2 Toename van moeilijk te herkennen desinformatie⁷

Desinformatie verwijst naar het doelbewust verspreiden van misleidende informatie met (onder meer) als doel het verstoren van het publieke debat en democratische proces.⁸ Er zijn verschillende partijen die zich bezig houden met het produceren en verspreiden van desinformatie, waaronder

statelijke actoren (al dan niet via derden) en extremistische groeperingen. Eén van de manieren waarop desinformatie wordt geproduceerd is door gebruik te maken van deepfakes. Dit zijn met behulp van kunstmatige intelligentie bewerkte beeldfragmenten. Deepfake technologie stelt de gebruiker in staat om aan te passen wat de mensen in het oorspronkelijke fragment doen of zeggen. Zo kan de tekst van een toespraak van bijvoorbeeld een minister worden gewijzigd naar inzicht van de gebruiker. Hierbij wordt niet alleen de beweging van deze persoon op het beeld gemanipuleerd maar kan (door middel van voice cloning) ook de stem worden gereproduceerd. In het gemanipuleerde beeldfragment lijkt het vervolgens alsof het de minister zelf is die deze aangepaste

⁷ Op basis van: Boheemen, P., Munnichs, G. & Dujso, E. (2020). Digitale dreigingen voor de democratie – Over nieuwe technologie en desinformatie. Den Haag: Rathenau Instituut.

⁸ Noot: Desinformatie kan ook worden verspreid vanuit een economisch motief. Door de vaak sensationele aard van nepnieuwsberichten, worden relatief veel lezers aangetrokken wat leidt tot hogere advertentie-inkomsten.

toespraak houdt. In sommige gevallen zijn de gemanipuleerde beelden moeilijk van echt te onderscheiden.

Voorafgaand aan de coronacrisis was de rol van desinformatie in het Nederlandse publieke debat en democratische proces beperkt. Alhoewel het nog te vroeg is om hier harde conclusies over te trekken, lijkt dit sinds de komst van het coronavirus langzaam te veranderen. Wel staat vast dat er de komende jaren meer technologische mogelijkheden ontstaan voor het produceren van desinformatie, waaronder het gebruik van deepfakes. Ondanks het feit dat de benodigde programma's vrijelijk verkrijgbaar zijn, is er voor het produceren van geloofwaardige, geavanceerde deepfakes momenteel nog relatief veel achtergrondkennis vereist. Het is echter de verwachting dat er de komende jaren applicaties zullen verschijnen die veel gebruikersvriendelijker zijn en ook mensen met (zeer) beperkte kennis in staat stellen om overtuigende deepfakes te produceren. Dit betekent dat het produceren van dit type desinformatie mogelijk binnen het bereik komt van grote groepen mensen en niet langer hoofdzakelijk is voorbehouden aan een relatief beperkte groep (statelijke) actoren met de benodigde technische expertise. Anders gezegd zal het produceren van deepfakes ook steeds meer mogelijk zijn voor 'normale' gebruikers op sociale media. Hier komt ook nog eens bij dat deepfakes steeds overtuigender zullen worden en dat het dus ook lastiger wordt deze te onderscheiden van onbewerkt materiaal. Dit geldt niet alleen voor vooraf opgenomen beeld- of spraakberichten. Ook het bewerken van livestreams zal de komende jaren steeds makkelijker worden. Nadeel hiervan is dat deze live content een stuk lastiger te modereren is voor de platforms waarop ze wordt gedeeld.

Mogelijke gevolgen

Als de verspreiding van desinformatie door middel van deepfakes toeneemt, kan dit een aantal gevolgen hebben voor de maatschappij. Doordat deepfakes moeilijk te herkennen kunnen zijn, zullen mensen het steeds moeilijker vinden om een onderscheid te maken tussen desinformatie en legitieme berichten. Dit kan op den duur leiden tot een breder verlies aan vertrouwen in de accuraatheid en authenticiteit van berichtgeving, ook van meer gevestigde bronnen. Verder kunnen deepfakes en desinformatie in het algemeen de beeldvorming van mensen ten opzichte van zowel de overheid als specifieke groepen binnen de maatschappij negatief beïnvloeden. Concreet betekent dit dat het vertrouwen in de overheid onder druk kan komen te staan evenals de omgang tussen verschillende groepen in de maatschappij. Desinformatie kan leiden tot toenemende polarisatie en, in individuele gevallen, de deur helpen openzetten naar radicalisering. Dit laatste vooral wanneer mensen in een filterbubbel of echokamer komen waar veel van deze foutieve informatie rondgaat.

Wanneer een vertaalslag wordt gemaakt naar de nationale veiligheidsbelangen, zal vooral het belang sociale en politieke stabiliteit worden geraakt door een toename van (geloofwaardige) desinformatie. Binnen dit belang zal het met name gaan om een aantasting van de democratische rechtsstaat en sociaal-maatschappelijke gevolgen.⁹ Deze impact zal groter worden naarmate mensen minder goed in staat zijn om desinformatie te herkennen, zij steeds minder verschillende nieuwsbronnen raadplegen en, in het geval van deepfakes, de nadruk op bewegend beeld in berichtgeving en op sociale media platforms toeneemt.

3.3 Beschouwing

Polarisatie is een proces bestaande uit veel verschillende elementen dat zich relatief moeilijk laat meten. Tegelijkertijd is het een proces dat nauw is verbonden met de verschillende dreigingscategorieën binnen dit en andere thema's die deel uitmaken van de RbRa. Polarisatie kan zich bijvoorbeeld uiten langs verschillende onderwerpen, al dan niet aangevuurd door al bestaande maatschappelijke scheidslijnen. Dit betekent dat vraagstukken die van oorsprong voortkomen uit geopolitieke gebeurtenissen of de noodzaak om je als maatschappij voor te bereiden op natuurrampen en klimaatverandering onderwerp kunnen worden van polarisatie. Ook kan polarisatie dienen als opmaat voor extremisme en terrorisme en kan het bewust aanwakken van polarisatie op zijn beurt worden gehanteerd als middel door extremistische of statelijke actoren. Deze verwevenheid is dan ook één van de redenen dat polarisatie in de RbRa voor het eerst als volwaardig onderwerp is meegenomen binnen een risicoanalyse van het ANV.

De waarschijnlijkheid dat een scenario zoals omschreven binnen deze categorie zich voordoet is relatief hoog (score D) evenals de potentiële gevolgen voor met name de Nederlandse sociale en politieke stabiliteit. Met een toekomstige toename van moeilijk te herkennen desinformatie, is het goed mogelijk dat de barrières voor (verdere) maatschappelijke polarisatie afnemen en dat het vertrouwen tussen burgers onderling en de relatie burger-overheid steeds meer onder druk komt te staan.

⁹ Dit laatste element refereert aan het ongestoord voortbestaan van een maatschappelijk klimaat waarin individuen ongestoord kunnen functioneren en groepen mensen goed met elkaar kunnen samenleven binnen de verworvenheden van de democratische rechtsstaat en daarin gedeelde waarden.

4. Relevante ontwikkelingen (niet-) gewelddadig extremisme & terrorisme

Voor de dreigingscategorieën niet-gewelddadig extremisme, gewelddadig extremisme en terrorisme worden in dit hoofdstuk de relevante ontwikkelingen gezamenlijk beschouwd. Hierbij wordt onderscheid tussen vier stromingen van waaruit extremistische of terroristische activiteiten voort kunnen komen: rechtsextremisme; anti-overheid en complotextremisme; linksextremisme en de radicale Islam. Deze stromingen zijn niet uitputtend, maar vertegenwoordigen de stromingen die op het moment van schrijven het meest relevant worden bevonden voor de nationale veiligheid.¹⁰

4.1 Rechtsextremisme en terrorisme

Bij rechtsextremisme, gaat het over een vorm van extremisme waarbij één of meer van de volgende denkbeelden centraal staan: vreemdelingenhaat, haat jegens vreemde (cultuur) elementen of ultranationalisme (AIVD, 2018).

Waar rechtsextremisme in Nederland vroeger werd gedomineerd door neonazistisch, antisemitisch en fascistisch gedachtegoed, is dit niet langer het geval. Sinds de vluchtelingen crisis van 2014/2015 en enkele grote terreuraanslagen in Europa vanuit een jihadistisch oogmerk, is er binnen het rechtsextremisme meer nadruk gekomen op een anti-islam en anti-immigratie retoriek. Tegelijkertijd heeft ook het opbloeien van de ‘alt-right’ beweging in Amerika na de verkiezing van president Trump zijn weerslag gehad op rechtsextremisten (AIVD, 2018).

Nederlandse alt-right organisaties zoals Erkenbrand leggen veel nadruk op ras en raszuiverheid. Het blanke ras zou onder druk staan als gevolg van vermenging met andere rassen. Iets dat volgens de door alt-right aanhanger gepropageerde ‘omvormingstheorie’ bewust in de hand wordt gewerkt door de elite, de overheid en aanpalende instellingen (AIVD, 2021a; 2022d; Anne Frank stichting, 2021).

Vandaag de dag kunnen er binnen het bredere rechtsextremisme een aantal discoursen worden geïdentificeerd die (vooral online) worden geuit en onderschreven door aanhangers: antisemitisme, anti-Islam, anti elite, vrouwenhaat (misogynie), anti-LHBT+ en racisme. In de praktijk lopen deze discoursen door elkaar heen en worden ze onder andere gekoppeld aan de teloorgang of onderdrukking van het witte ras (ESS, 2021). Zo is er binnen het rechtsextremistische milieu momenteel veel aandacht voor de dreiging die uitgaat van de complotten van een machtige Joodse elite welke als doel heeft het volk te onderdrukken (AIVD, 2022d). Verder valt op dat rechtsextremisten steeds vaker proberen om hun boodschap te presenteren als een intellectuele manier van denken (AIVD, 2021a).

Tijdens de coronacrisis hebben sommige rechtsextremisten zich aangesloten bij anti-overheidsdemonstraties. Het uitbreken van de coronacrisis wordt door rechtsextremisten onder andere gekoppeld aan immigratie en een falende overheid die wordt gecontroleerd door joodse samenzweerders. Het onder corona- of anti-overheidsdemonstranten aanwezige gedachtegoed heeft soms raakvlakken met (elementen uit) complottheorieën aangehangen door rechtsextremisten en de eerder genoemde omvormingstheorie. Op sommige thema's groeien de beide groepen naar elkaar toe (AIVD, 2022d).

¹⁰ Buitenlandse extremistische of terroristische afscheidingsbewegingen met een aanwezigheid in Nederland worden bijvoorbeeld niet expliciet meegenomen in deze rapportage. Een voorbeeld hiervan is de Koerdische Arbeiderspartij (PKK).

In zijn algemeen kan worden gesteld dat het rechts-extremistische discours de afgelopen jaren steeds meer mainstream is geworden. Waar rechtsextremistische ideeën zich jarenlang noodgedwongen in de marges van het publieke debat bevonden, is er de laatste jaren sprake van een verschuiving. Sinds de vluchtelingen crisis in 2015 is er een grotere tolerantie ontstaan voor het uiten van rechtsextremistische meningen in het publieke of politieke debat. De deelname van rechtsextremistische organisaties aan demonstraties (bijvoorbeeld tegen aangescherpte stikstofregels) wordt vaak niet als problematisch gezien en sommige politieke partijen propageren openlijk gedachtegoed voorheen toebedeeld aan extremistische groeperingen (Anne Frank stichting, 2021).

Tegelijkertijd zijn de traditionele Nederlandse rechts-extremistische organisaties echter veelal (zeer) klein, slecht georganiseerd en intern verdeeld. Het is dan ook hoofdzakelijk online dat rechtsextremistisch gedachtegoed zich verspreidt, ontwikkelt en dat contacten worden gelegd (Anne Frank stichting, 2021). Vooral voor jongeren geldt dat zij zich niet snel aan zullen sluiten bij een traditionele Nederlandse beweging, maar hun heil online zoeken. Online is er sprake van een rechtsextremistische beweging die internationaal van aard is (AIVD, 2021a). Online worden ideeën gedeeld, worden aanslagplegers verheerlijkt en delen mensen praktische vaardigheden op het gebied van onder andere het gebruik van wapens of survivals (NCTV, 2021a). De online gemeenschap is niet hiërarchisch en blijft verstoken van een classificatie in groepen. Daarentegen bestaat zij uit individuen die gezamenlijk een netwerk vormen en contact met elkaar onderhouden (ESS, 2021). Veel van de Nederlandse jongeren die actief zijn binnen deze online gemeenschap zijn kwetsbaar en kampen met persoonlijkheidsstoornissen of een moeilijke thuissituatie. Onder jongeren binnen de online gemeenschap speelt het ‘accelerationisme’ als ideologie een steeds belangrijker rol. Aanhangers van deze ideologie verheerlijken geweld en zien geweld als een rechtvaardiging voor het ontketenen van een rassenoorlog. Beoogde uitkomst van deze oorlog is het opnieuw inrichten van de maatschappij als witte (nationaalsocialistische) etnostaat (NCTV, 2021a; 2021b).

Omdat er op gangbare online platforms de laatste tijd sprake is van steeds strengere moderatie, kijken rechtsextremisten vaker uit naar minder gangbare alternatieven en wordt er onderling veel gecommuniceerd via versleutelde chatdiensten. Alhoewel dit betekent dat het bereik van het gedachtegoed mogelijk kleiner wordt, bestaat het gevaar dat er door deze afzondering een steeds groter ‘echokamer’ effect ontstaat binnen een groep of platform als gevolg van een gebrek aan enige sociale controle. Tegelijkertijd is moderatie op de grote, gangbare platformen niet perfect en blijft er ruimte voor meer subtiele, verholde rechtsextremistische boodschappen (NCTV, 2021a; ESS, 2021).

Veel van deze ‘online extremisten’ zullen echter niet daadwerkelijk overgaan tot fysieke manifestaties. Ondanks de sterke groei van online extremisten, is de groep mensen die zich aansluit bij bijvoorbeeld fysieke demonstraties relatief klein en stabiel (ESS, 2021). Wel wordt vooral online actief gezocht naar een confrontatie met linkse of linksextremistische groeperingen, waarbij ook veelvuldig wordt bedreigd met geweld. Zo is eind 2020 nog een rechtsextremist door de rechtbank schuldig bevonden aan het met de dood bedreigen van een linkse politicus. Voor de coronacrisis en de beperkingen die dit met zich mee bracht zochten vooral de meer traditionele rechtsextremisten ook fysiek steeds vaker de confrontatie met links. Het moet nog blijken of deze trend ook in de toekomst wordt voortgezet wordt voortgezet. Een verklaring voor de focus op links is de invloed van de omvolkingstheorie binnen het rechts-extremisme en de rol die hierin is weggelegd voor de linkse elite (Anne Frank stichting, 2021).

Wat betreft het gebruik van geweld zijn er in Nederland de afgelopen jaren geen aanslagen geweest vanuit rechts-extremistische hoek. Ook is er binnen het Nederlandse rechtsextremisme veel minder een traditie van geweld dan in bijvoorbeeld Duitsland en richten groeperingen zich eerder op niet-gewelddadige activiteiten (Anne Frank stichting, 2021). Dit met uitzondering van het eerder genoemde en opkomende accelerationisme. De nadruk binnen deze stroming op het plegen van geweld, de verheerlijking hiervan en een succesvolle online werving van nieuwe aanhangers maken dat de gewelds dreiging vanuit rechtsextremistische hoek toeneemt. Eind 2020 zijn twee personen met rechtsextremistische denkbeelden gearresteerd op verdenking van opruiing en misdrijven met een terroristisch oogmerk (NCTV, 2021a; 2021b). Beiden waren lid van de van oorsprong Amerikaanse accelerationistische on- én offline groepering ‘The Base’.

Ook internationale gebeurtenissen laten zien dat er wel degelijk een gewelds dreiging uitgaat van rechtsextremisme. In Hanau (Duitsland) werden in 2020 nog negen mensen doodgeschoten vanuit een racistisch, xenofobisch motief. In datzelfde jaar was er in Europa ook nog sprake van twee vrijdelde aanslagen en één mislukte aanslagpoging (Europol, 2021). Gebeurtenissen uit het buitenland kunnen dienen als inspiratie voor rechtsextremisten in Nederland. Hierbij gaat het hoofdzakelijk om geweld door eenlingen die online (snel) radicaliseren. In de afgesloten online gemeenschappen bestaat de kans dat kwetsbare mensen radicaliseren en, geïnspireerd door anderen, mogelijk overgaan tot geweld (NCTV, 2021a).

4.2 Anti-overheid & complotextremisme

Anti-overheidsextremisme vindt niet plaats vanuit een bepaalde ideologie, maar veelal vanuit onenigheid met overheidsbeleid, een eigen slechte ervaring met de overheid of een gepercipieerd onrecht. Anti-overheids-extremisten wijzen de overheid, overheidsbeleid of zelfs het gehele democratische proces af.¹¹ Wanneer er bij mensen voor langere tijd sprake is van wantrouwen richting de overheid of aanpalende instituten, worden zij tevens ontvankelijker voor complottheorieën. Theorieën zoals gepropageerd onder de paraplu QAnon bieden mensen een handvat waarmee ze de complexe wereld om zich heen en de persoonlijke gevolgen van een gebeurtenis als de coronaepidemie proberen te begrijpen en een plek te geven (NCTV, 2020a). Er is vooral op het gebied van aangehangen complottheorieën redelijk wat overlap tussen anti-overheidsextremisten en complotdenkers (NCTV, 2021a).

Onder andere gevoed door de coronapandemie en de daaropvolgende maatregelen, is er de laatste paar jaar sprake van een toename van een anti-overheidssentiment en complotdenken. Alhoewel anti-overheidssentimenten ook voor corona wel degelijk aanwezig waren, heeft de pandemie een mobiliserend effect gehad op mensen met dergelijke gevoelens. Er is een hogere actiebereidheid en de groep is omvangrijker en meer divers geworden. Ondanks het feit dat er bij het overgrote deel van de betrokkenen sprake is van legaal activisme, is er ook wel degelijk een groep mensen die intimidatie, bedreiging of geweld goedkeurt dan wel bereid is hiertoe over te gaan. In 2021 is gesignaleerd dat een deel van de anti-overheidsactivisten radicaliseert. In dit jaar is er sprake geweest van een forse toename van bedreigingen richting onder meer politici, journalisten en wetenschappers (AIVD, 2022d). De coronapandemie heeft geleid tot een klimaat waarin de drempel voor het bespreken of uitvoeren van acties die verder gaan dan puur activisme, lager is dan voorheen. De radicale onderstroom binnen anti-overheidsdemonstranten heeft al laten zien dat zij bereid zijn verder te gaan dan activisme door het uitvoeren van bedreigingen en vernielingen van teststraten (NCTV, 2020a; AIVD, 2022d). De denkbeelden van anti-overheidsextremisten vertonen op sommige vlakken overeenstemming met die van rechtsextremisten. Het komt voor dat rechtsextremisten anti-overheidsprotesten kapen om hun eigen boodschap naar buiten te brengen en mensen aan zich te binden. Op sommige thema's groeien de beide groepen naar elkaar toe (AIVD, 2022d).

Sociale media zijn een belangrijk vehikel voor het organiseren van manifestaties gericht tegen (het optreden van)

de overheid en ook voor het delen van informatie en complottheorieën hieromtrent. Sociale media is een plek waar veel mensen hun frustraties uiten over de overheid. Waar dit voor sommige mensen kan dienen als uitlaatklep en niet leidt tot verdere off- dan wel online acties, kan het bij anderen juist acties aanwakkeren. De eerder vermeldde radicalisering van anti-overheidsextremisten komt onder meer door de activiteiten van een groep (online) aanjagers die structureel desinformatie verspreiden (AIVD, 2022d). Online ontstaan er echokamers van gefrustreerde mensen waarbinnen al bestaand sentiment verder wordt gevoed, en mogelijk kunnen leiden tot een escalatie richting extremisme (NCTV, 2020a; AIVD, 2021a).

Qua geweldsdreiging is er, zoals eerder vermeld, sprake geweest van intimidatie, bedreiging en vernieling vanuit de anti-overheid dan wel complotdenken hoek. Begin 2021 zijn bijvoorbeeld twee mensen gearresteerd die hadden opgeroepen tot het in brand steken van een teststraat van de GGD en eind 2020 is een man gearresteerd op verdenking van het dreigen met een terroristisch misdrijf. De man, bekend om zijn felle standpunt tegen de coronamaatregelen, zou online hebben bedreigd met vuurwapengeweld. Ook is er met name in 2020 veelvuldig brand gesticht bij telecommasten. Mogelijke inspiratie voor deze brandstichtingen is het in complottheorieën vaak aangehaalde verband tussen 5G technologie en de verspreiding van corona (NCTV, 2020a).

Verder ligt een groot deel van de dreiging bij het polariserende effect van manifestaties tegen de overheid en complotdenken. Slechts een deel van complotdenkers en anti-overheidsextremisten is bereid tot geweld. Wel leidt hun harde opstelling veelvuldig tot ongemak bij en afstand tot andere delen van de maatschappij (NCTV, 2020a). Met het opheffen van een groot deel van de coronamaatregelen begin 2022 is het de vraag of het mobiliserende effect van de pandemie wegeeft of dat anti-overheidssentimenten en complotdenken zich op de huidige manier blijven manifesteren, al dan niet gebruikmakend van andere onderwerpen of (maatschappelijke) gebeurtenissen als aanknopingspunt.

4.3 Linksextremisme en terrorisme

Bij linksextremisme gaat het hoofdzakelijk om mensen of groeperingen die ondermijnende denkbeelden of activiteiten verspreiden dan wel ten uitvoering brengen vanuit een antifascistisch of anarchistisch gedachtegoed.¹² Ook rond specifieke onderwerpen als klimaat of dierenrechten kunnen vanuit een links gedachtegoed manifestaties van extremisme ontstaan.

¹¹ Aangesloten bij AIVD definitie (zie: AIVD, 2022a)

¹² Aangesloten bij AIVD definitie (zie: AIVD, 2021b).

Personen en groeperingen in Nederland met een links-extremistisch gedachtegoed leggen zich de afgelopen jaren vooral toe op activisme in de vorm van demonstraties en het vertonen van burgerlijke ongehoorzaamheid. Men richt zich hierbij hoofdzakelijk op de onderwerpen klimaat en racisme, waarbij aan wordt gesloten bij bredere coalities van organisaties. Activisme op zichzelf is niet problematisch en daarmee ook geen dreiging voor de nationale veiligheid. Wel is het zo dat activistische activiteiten uit de hand kunnen lopen en bijvoorbeeld resulteren in vernielingen van eigendom. Dit is de afgelopen jaren een aantal keren gebeurd. Ook is het goed mogelijk dat de dunne grens tussen activisme en extremisme in de toekomst weer vaker wordt overschreden als gevolg van maatschappelijke ontwikkelingen (AIVD, 2021a).

Met het uitbreken van de coronacrisis hebben links-extremistische groeperingen gepoogd om hun eigen thema's en gedachtegoed hieraan te koppelen. Zo wordt het uitbreken van de pandemie en de respons hierop gekoppeld aan wereldwijde ongelijkheid, druk op de natuurlijke omgeving en het primaat van economische belangen. Men heeft echter niet of nauwelijks deelgenomen aan bredere demonstraties gericht op corona of het coronabeleid (NCTV, 2020a; 2020b; AIVD, 2022d).

Linksextremistische personen en groepen blijven nog steeds de confrontatie zoeken met hun rechtsextremistische tegenhangers, zowel fysiek als online. Onder andere als gevolg van de coronaepidemie is het verstoren van fysieke manifestaties echter minder aan de orde geweest in 2020 en 2021. Online pogen linksextremisten te infiltreren in rechtsextremistische fora en chatgroepen. Dit met het doel informatie op te doen over aankomende manifestaties en de groepen en hun gevaarlijke denkbepelden publiek te 'exposen'. Ook publiceert men regelmatig de privégegevens van mensen die worden gezien als (ideologisch) tegenstander. Deze praktijk wordt ook wel 'doxing' genoemd en richt zich bijvoorbeeld op politici, mensen werkzaam in de uitvoering van het asielbeleid of vertegenwoordigers van grote bedrijven. Doxing kan door slachtoffers als intimiderend worden ervaren, te meer wanneer mensen bijvoorbeeld gelekte adresgegevens gebruiken om fysiek verhaal te gaan halen (NCTV, 2021a). Overigens zijn linksextremisten zelf op hun beurt ook doelwit van doxing vanuit rechtsextremistische hoek.

Net als bij rechtsextremisme is het linksextremistische milieu echter versplinterd, intern verdeeld en ontbreekt het aan leiderschap (NCTV, 2020b) De afgelopen jaren is er geen sprake geweest van aanslagen uit links extremistische hoek. Wel zijn er signalen dat er in andere landen, waaronder Duitsland, sprake is van een hogere geweldsbereidheid binnen het linksextremistische milieu.

Het is mogelijk dat dit via onderlinge contacten op den duur ook kan leiden tot een verharding binnen het Nederlandse milieu (NCTV, 2021b). De geweldsdreiging is momenteel echter nog laag, met mogelijke uitzondering van het eventueel uit de hand lopen van confrontaties met rechtsextremisten of van in oorsprong activistische activiteiten.

4.4 Radicale Islam

In Nederland dragen aanjagers van het wahhabi-salafisme een boodschap uit die op gespannen voet staat met de democratische rechtsorde.¹³ Ze prediken een absolute loyaliteit aan de eigen geloofsleer en in het verlengde daarvan een afkeer, soms zelfs haat, van wie of wat daarvan afwijkt. Vaak doelen zij dan in de eerste plaats op andersdenkende moslims. Maar ook niet gelovigen en de Nederlandse samenleving als geheel. In sommige gevallen erkennen wahhabi-salafisten niet de legitimiteit van onder andere de Nederlandse grondwet, de overheid, de politie en andere democratische instituties en processen. Aangestipt moet hierbij worden dat niet alle wahhabi-salafisten in Nederland een dergelijk harde lijn voorstaan. Er is ook sprake van een (relatieve) groei van een meer pragmatische richting die zich minder streng in de leer opstelt en meer toenadering tot de Nederlandse samenleving voorstaat.

Alhoewel het aantal wahhabi-salafisten in Nederland beperkt is, zijn de aanjagers ervan in staat gebleken hun reikwijdte te vergroten door het aanbieden van naschoolse lesprogramma's aan kinderen. Deze programma's zijn veelal van hoge kwaliteit, betaalbaar en daarmee erg populair bij ouders. Tijdens de lessen worden de kinderen echter blootgesteld aan het onverdraagzame en polariserend gedachtegoed. Zo wordt kinderen onder andere geleerd dat afvalligen de doodstraf verdienen (POCOB, 2020). Het gevaar bestaat dat kinderen die in contact komen met dit gedachtegoed zelf ook radicaliseren en de binding met de rest van de maatschappij verliezen (NCTV, 2021a; AIVD, 2021a).

Wahhabi-salafisten worden bij het uitdragen van hun gedachtegoed voor een deel financieel gesteund door financiers uit de Golfstaten, zoals recentelijk vastgesteld door de Parlementaire Ondervragings-commissie Ongewenste Beïnvloeding uit onvrije landen (POCOB, 2020). Met dit geld worden niet alleen de eerdere genoemde onderwijsprogramma's gefinancierd, maar weet men zich ook een dominante plek toe te eigenen in moskeeën.

¹³ Zie voor meer informatie over het wahhabi-salafisme het document 'Een toelichting op het wahhabi-salafisme' (AIVD, 2021c)

Wat betreft geweld komt de voornaamste terroristische dreiging in Nederland voort uit de radicaal islamitische, jihadistische hoek. Wel is deze dreiging afgenomen vergeleken met de voorgaande jaren. Binnen Europa is er sinds het hoogtepunt in de periode 2014 - 2017 minder sprake van grootschalige aanslagen met veel slachtoffers. Wel vinden er nog regelmatig kleinschalige, meer provisorische aanslagen plaats, gepleegd door een enkele dader. Aanslagen zoals die op een Franse leerkracht eind 2020 zullen voor blijven komen in Europa (NCTV, 2021a).

Tegelijkertijd is de Nederlandse jihadistische beweging, alhoewel relatief constant qua omvang met ongeveer 500 mensen, momenteel erg gefragmenteerd en ontbreekt het aan leiderschap. Deze fragmentatie is onder ander het gevolg van conflicten binnen de beweging alsmede van de arrestatie van enkele sleutelfiguren. Men ondervindt veel hinder van een repressief optredende overheid. Dit leidt niet alleen tot een meer gebrekkige motivatie voor het ontplooiën van activiteiten, maar ook tot beperktere mogelijkheden voor het uitdragen van het eigen gedachtegoed. Verder ondervindt men op dit laatste vlak ook hinder van steeds strengere moderatie door gangbare online platformen. Hierdoor moet worden uitgeweken naar minder bekende of meer afgeschermd platformen of groepen. Dit ten koste van de eigen reikwijdte (NCTV, 2021a; AIVD, 2021a; 2022d).

Desalniettemin blijft een kleine groep Nederlandse jihadisten bereid tot het plegen van geweld. Een feit dat nogmaals wordt onderstreept door de aanhouding van negen mensen met jihadistische sympathieën in augustus 2021 op verdenking van het voorbereiden van een terroristische aanslag (AIVD, 2022d). Ook zullen komende jaren meerdere mensen vrijkomen van een Terroristenafdeling (TA) na afronding van hun gevangenisstraf. Hierbij gaat het onder andere om teruggekeerde uitreizigers naar Syrië en Irak. Samen met mogelijk meer uitreizigers die terugkeren naar Nederland in de toekomst en die in de regel gevechtservaring op hebben gedaan in het strijdggebied in Syrië en Irak, kan dit zorgen voor een hogere (gewelds)dreiging.

Binnen Nederlandse jihadistische kringen is de sympathie voor ISIS niet meer zo universeel en vanzelfsprekend als enkele jaren geleden. De internationale slagkracht en daarmee tot zekere mate ook de aantrekkingskracht van ISIS is afgenomen sinds de organisatie praktisch al haar grondgebied in heeft moeten leveren in Syrië en Irak. Wel blijft ISIS online oproepen tot geweld tegen westerse landen, blijft haar ideologie een bron van inspiratie voor aanslagplegers in Europa en is er binnen de groepering zelf nog steeds de ambitie om in het Westen aanslagen te plegen. Ook Al Qa'ida heeft nog steeds de ambitie om aanslagen te plegen in het Westen. De capaciteit van de organisatie hiertoe is echter eveneens beperkt.

Internationaal zorgt de herovering van Afghanistan door de Taliban voor een onzekere situatie. Ondanks beloftes van de Taliban dat terroristische groeperingen het land niet mogen gebruiken als uitvalsbasis voor het plegen van aanslagen, is er geen zekerheid dat deze worden nagekomen. Vooral tussen Al Qa'ida en de Taliban zijn de historische banden sterk. Het is mogelijk dat de eerste zijn aanwezigheid in Afghanistan kan versterken op basis hiervan. Het is daarentegen echter niet waarschijnlijk dat Afghanistan een populaire bestemming wordt onder uitreizigers, zoals hiervoor Syrië en Irak. Dit wegens zowel religieuze als praktische en organisatorische redenen. Tot slot kunnen de gebeurtenissen in Afghanistan als inspiratie of hart onder de riem dienen voor extremisten in andere delen van de wereld (NCTV, 2021a; 2021b).

De volgende drie hoofdstukken gaan nader in op de drie dreigingscategorieën waar bovenstaande ontwikkelingen betrekking op hebben: niet-gewelddadig extremisme, gewelddadig extremisme en terrorisme. Verspreid over deze drie categorieën komen verschillende van de in de bovenstaande paragrafen omschreven ontwikkelingen en activiteiten naar voren.

5. Scenario's niet-gewelddadig extremisme

Extremisme verwijst naar het actief nastreven en/of ondersteunen van diepingrijpende veranderingen in de samenleving die een gevaar kunnen opleveren voor (het voortbestaan van) de democratische rechtsorde, eventueel met het hanteren van ondemocratische methodes die afbreuk kunnen doen aan het functioneren van de democratische rechtsorde (AIVD, 2022a). Extremisten kunnen hun doelen proberen te verwezenlijken met zowel gewelddadige als niet gewelddadige methodes. Deze dreigingscategorie gaat nader in op niet-gewelddadig extremisme. Voorbeelden van niet gewelddadig extremisme zijn het (online) verspreiden van neonazistisch of jihadistisch propagandamateriaal, de intimidatie van mensen door bijvoorbeeld 'homevisits', het bewust ondergraven van het gezag van de overheid of het willen creëren van een parallelle samenleving.¹⁴ In deze zin is extremisme hier vooral niet-gewelddadig door de afwezigheid van nadrukkelijk fysiek geweld tegen mens of goed.¹⁵

Andere vormen van 'geweld' zoals verbaal geweld, intimidatie of (online) bedreigingen vallen wel onder deze categorie. Niet-gewelddadig extremisme is niet voorbehouden aan een bepaalde groepering of stroming, maar kan uit allerlei hoeken afkomstig zijn.

5.1 Overzicht van mogelijke actoren en factoren

Voor de categorie niet-gewelddadig extremisme is een overzicht van mogelijke actoren en factoren opgesteld (zie onderstaande tabel). Deze dienen als 'bouwstenen' aan de hand waarvan scenario's binnen de categorie kunnen worden opgesteld. Met deze bouwstenen kan in één oogopslag worden gezien welke elementen wel en vooral ook niet zijn meegenomen binnen de scenario's. De bouwstenen voor niet-gewelddadig extremisme zijn op hoofdlijnen hetzelfde als die voor de dreigingscategorie gewelddadig extremisme.¹⁶

Er wordt onderscheid gemaakt tussen vijf typen bouwsteen:

- Actor: tot welke stroming behoort de extremistische actor die centraal staat in het scenario?
- Samenstelling: hoe is de actor georganiseerd?
- Doelen: wat wil de actor bereiken?
- Middelen: hoe is de actor van plan deze doelen te verwezenlijken?
- Targets: tegen wie of wat worden de middelen ingezet?

¹⁴ In het kader van het onderwerp (niet-gewelddadig) extremisme komt regelmatig ook de term 'problematische gedrag' naar voren. Problematisch gedrag refereert naar gedrag dat veelal wel binnen de grenzen van de wet valt, maar (op termijn) kan leiden tot een aantasting van de democratische rechtsorde. Een voorbeeld hiervan is het verspreiden van negatieve opvattingen over de Nederlandse maatschappij of het ontmoedigen van contact met de overheid. Alhoewel deze praktijken niet per se strafbaar zijn, is het wel mogelijk om beleid te ontwikkelen gericht op het ontmoedigen hiervan. Sommige vormen van problematisch gedrag kunnen worden gezien als niet-gewelddadig extremisme (Rijksoverheid, 2020).

¹⁵ Het gaat binnen deze dreigingscategorie nadrukkelijk om de afwezigheid van gewelddadige handelingen vanuit een extremistische groep, organisatie of hieraan verbonden individu zelf. Niet gewelddadige handelingen van deze actoren kunnen echter wel degelijk de (maatschappelijke) omstandigheden scheppen voor gewelddadigheden. Geweld dat voortkomt uit de niet-gewelddadige activiteiten van extremisten, maar niet wordt gepleegd door deze actoren zelf, kan dus ook worden meegenomen binnen de categorie niet-gewelddadig extremisme.

¹⁶ De bouwstenen voor de beide categorieën verschillen op twee punten. Ten eerste zijn er bij niet-gewelddadig extremisme alleen niet-gewelddadige middelen opgenomen. Ten tweede zijn er bij deze categorie geen bouwstenen voor het aantal slachtoffers.

Tabel 5 Actoren en factoren niet-gewelddadig extremisme

Extremistische stroming	Samenstelling	Doelen	Middelen	Targets
Links	Eenling	Controle op eigen etnische of religieuze gemeenschap verkrijgen en uitoefenen	Haat zaaien; angst en vijandsbeelden verspreiden	Overheid (landelijk of lokaal)
Rechts	Netwerk	Eigen parallelle samenleving/enclave vormen	Bevolkingsgroepen tegen elkaar opzetten/bewust polarisatie veroorzaken	Religieuze of etnische groepen
Religieus	Groep	Vertrouwen in de overheid aantasten; legitimiteit van overheid ondergraven	Legitimiteit van de overheid ter discussie stellen en ondergraven	Specifieke groepen of personen
Dieren-rechten		Een ander politiek systeem dan de democratische rechtsstaat tot stand brengen	Chantage	Nederlandse maatschappij/publieke opinie
Klimaat		(Grond)rechten van andere politieke, religieuze of etnische groepen/minderheden inperken	Intredepolitiek	Migranten (asielzoekers, statushouders, etc.)
Anti-overheid		Een andere vorm van samenleving dan de open samenleving tot stand brengen	Desinformatie via klassieke en sociale media	Overige organisaties
Overig		Opkomen voor of beschermen van eigen groep of idealen	Homevisits	Media
		Politieke invloed verkrijgen	Intimidatie	
		Politieke of maatschappelijke gunsten/voordelen verkrijgen	Demonstraties	
		Polarisatie tussen bevolkingsgroepen aanwakkeren		
		Het tot stand brengen of wijzigen van beleid of een bestuurlijk besluit		
		(Politieke) aandacht krijgen voor een situatie of standpunt		
		Publieke opinie voor zich winnen		

Bovenstaande bouwstenen zijn opgesteld vanuit het perspectief van de extremistische actor die centraal staat in het scenario. In sommige gevallen is het echter ook redelijkerwijs te verwachten dat door deze actor ingezette middelen reacties oproepen bij andere partijen. Deze maatschappelijke reacties zijn niet meegenomen in de bouwstenen.

5.2 Scenario's

Binnen de categorie niet-gewelddadig extremisme zijn er twee scenario's uitgewerkt: infiltratie openbaar bestuur en ondermijnende enclaves.

5.2.1 Infiltratie openbaar bestuur

Het eerste scenario draait om een controversiële debatvereniging met onverdraagzame standpunten die een politieke partij opricht. Deze partij wint landelijk een aantal zetels en wordt de grootste in een paar gemeenten. Landelijk breidt men de invloed op overheidsorganisaties uit. Op gemeenteniveau wordt een onverdraagzame boodschap uitgedragen en zijn er vermoedens van discriminatie van mensen met een niet-westerse achtergrond en LHBT+ personen. Eén en ander is echter dusdanig geformuleerd dat een juridische en bestuurlijke aanpak van de gemeente wordt bemoeilijkt. Dit laatste geholpen door een lobby van de landelijke partij en partijleden dan wel sympathisanten. Gesteund door de situatie neemt landelijk de discriminatie, intimidatie en het geweld richting bepaalde groepen toe. Er ontstaan grote spanningen in de maatschappij, welke zich uiten in demonstraties en vernielingen.

Actoren & factoren

De volgende actoren en factoren zijn geselecteerd voor het scenario.

Tabel 6 Actoren en factoren scenario 'infiltratie openbaar bestuur'

Extremistische stroming	Samenstelling	Doelen	Middelen	Targets	Slachtoffers
Rechts	Groep	Een ander politiek systeem dan de democratische rechtsstaat tot stand brengen	Haat zaaien; angst en vijandsbeelden verspreiden	Overheid (landelijk of lokaal)	N.v.t
		Een andere vorm van samenleving dan de open samenleving tot stand brengen	Intredepolitiek	Specifieke groepen of personen	
		Politieke invloed verkrijgen		Migranten (asielzoekers, statushouders, etc.)	
		Het tot stand brengen of wijzigen van beleid of een bestuurlijk besluit			

Verhaallijn

Een aantal studenten besluit een debatvereniging op te richten die tot doel heeft een podium te bieden aan onderzoekers, schrijvers en opiniemakers die een kritisch geluid willen bieden aan wat zij noemen het doorgeschoten multiculturalisme, de teloorgang van de joods-christelijke waarden, de vervaging tussen de seksen, de politieke correctheid ten aanzien LHBT+-groepen en de continue aanvallen op het blanke ras. Na enige jaren in de luwte te hebben bestaan, krijgt de debatvereniging plots een hoge vlucht nadat een nieuwe, charismatische voorzitter is aangetreden. Hij weet zich snel met zeer controversiële uitspraken in de kijker te werpen en is vaak te gast bij praatprogramma's op radio en televisie. Ook op sociale media weet hij een grote schare volgelingen aan zich te binden. Na enige tijd kondigt de voorzitter aan een nieuwe landelijke politieke partij op te richten gebaseerd op het gedachtegoed binnen de vereniging, met als hoofdboodschap het fundamenteel herstructureren van de maatschappij als 'blanke staat'. Al snel komt deze partij op enkele zetels te staan in de peilingen, welke na landelijke verkiezingen worden omgezet naar 8 zetels in het parlement. Ook bij de lokale verkiezingen doet de partij het goed. In een handvol, veelal kleine en landelijke gemeenten, weet men zelfs een meerderheid in de gemeenteraad te verwerven.

Alhoewel er initieel veel (media) aandacht en maatschappelijke verontwaardiging is voor het feit dat een dergelijk controversiële partij relatief veel stemmen heeft weten te behalen, ebt deze aandacht na de verkiezingen snel weg. Op de achtergrond is de partij echter druk bezig haar invloed uit te breiden. Op lokaal niveau worden leden van de debatvereniging aangemoedigd om te solliciteren op gemeentevacatures en op nationaal niveau wordt er actief gelobbyd om leden van de vereniging te installeren op belangrijk posities bij onder andere ministeries, adviesorganen, het politieapparaat en toezichhouders. Hierin is de partij, onder ander geholpen door al bestaande contacten vanuit de debatvereniging, relatief succesvol.

Na enige tijd beginnen vooral de gemeenten waar de partij een meerderheid heeft langzaam maar zeker een nieuwe, intolerante, boodschap uit te dragen. Zo worden er uitspraken gedaan over hoe de gemeente de ambitie heeft om het dragen van hoofddoeken en het tonen van publieke affectie tussen mensen van hetzelfde geslacht te ontmoedigen. Op de website van meerdere gemeenten komt een "opiniestuk" te staan over de voordelen van een "LHBT vrije omgeving". Ook komen er steeds meer voorbeelden van mensen met een niet-Westerse achtergrond die zich niet welkom of niet gehoord voelen op het gemeentehuis en het gevoel hebben dat aanvragen voor bijvoorbeeld een urgentieverklaring of uitkering onnodig vertraging oplopen. Deze uitspraken en praktijken krijgen veel aandacht in de landelijke nieuwsmedia. Alhoewel ze worden afgekeurd door een groot deel van de bevolking, krijgen de gemeenten vooral op sociale media ook veel bijval. Aanvankelijk blijft een sterke reactie vanuit verantwoordelijke ministeries en toezichhouders grotendeels uit. Bij deze organisaties werkzame sympathisanten van de partij lobbyen er succesvol voor om de gemeenten in kwestie niet te hard aan te pakken.

Dit wordt geholpen door het feit dat veel van de uitspraken zodanig worden geformuleerd dat de juridische en bestuurlijke gronden voor vervolging of ingrijpen beperkt zijn. Ook rechtszaken gestart tegen de gemeenten naar aanleiding van meerdere door belangengroepen ingediende aangiftes van discriminatie verlopen langzaam. Meermaals zijn er vanuit beide kanten twijfels over de onpartijdigheid van de aan de zaak toegewezen rechters. Het behandelen van deze bezwaren, gecombineerd met een capaciteitstekort bij de rechtspraak en de juridisch goed doordachte wijze waarop de gemeenten hun boodschap uitdragen, zorgt ervoor dat de zaak zich voortsleept.

Gesteund door deze situatie, neemt ook landelijk het aantal voorvallen van (ernstige) pesterijen en intimidatie van mensen met een niet-Westerse achtergrond en LHBT+ personen sterk toe. Niet alleen binnen de gemeenten in kwestie, maar ook landelijk zien veel mensen de situatie als vrijbrief voor het discrimineren en intimideren van anderen. Vernielingen aan woningen, scheldpartijen op straat en mishandelingen nemen een vlucht. Er zijn steeds fellere confrontaties tussen voor- en tegenstanders van de partij, vooral op sociale media, en het vertrouwen in de overheid daalt sterk. Wanneer een wethouder van één van de gemeenten tijdens een raadsvergadering wederom enkele controversiële uitspraken doet, leidt dit tot enkele grote landelijke demonstraties van voor- en tegenstanders van de partij waarbij veelvuldig vernielingen worden aangericht. Bij één van de demonstraties weten demonstranten binnen te dringen in het gemeentehuis van één van de gemeenten. Het gebouw wordt dusdanig toegetakeld dat het enkele maanden dicht moet voor schoonmaak en reparaties.

Beoordeling van gevolgen en waarschijnlijkheid

Onderstaande tabel bevat een samenvatting van de beoordeling van gevolgen en waarschijnlijkheid van het scenario. Deze heeft weliswaar gevolgen voor de belangen territoriaal, fysiek en economisch, maar de ernst hiervan blijft beperkt. De gevolgen centreren zich primair rond het belang sociale en politieke stabiliteit. Met name de democratische rechtsstaat wordt zwaar geraakt, met impactscore D (zeer ernstig). Deze score komt voort uit het feit dat hieraan verbonden vrijheden en rechten voor langere tijd voor een groot deel van de bevolking worden beperkt als gevolg van grootschalige intimidatie, pesterijen en discriminatie. Deze beperkingen zijn niet vastgelegd in wet- en regelgeving, maar worden wel uitgedragen dan wel impliciet gesteund door een deel van het openbaar bestuur en de politieke vertegenwoordiging. Dit bestuur wordt zelf aanzienlijk aangetast wegens infiltraties uit extremistische hoek op enkele hogere landelijke bestuursfuncties en het feit dat er van hieruit invloed uit kan worden geoefend op ondergeschikten die wegens een gezags- en afhankelijkheidsrelatie mogelijk minder ruimte zien om te protesteren. Dit nog bovenop de integriteitsschendingen uit het scenario op lokaal niveau.

Deze (in het scenario succesvolle) infiltratie van het openbaar bestuur op landelijk niveau maakt dat het scenario qua waarschijnlijkheid relatief laag wordt

ingeschat met een score B (onwaarschijnlijk). Argumentatie is dat de weerbaarheid tegen dit soort infiltratie relatief hoog is op landelijk niveau.

Tabel 7 Scores scenario ‘infiltratie openbaar bestuur’

Thema			
Polarisatie, extremisme & terrorisme			
Dreigingscategorie		Niet-gewelddadig extremisme	
Scenario		Infiltratie openbaar bestuur	
Waarschijnlijkheidsbeoordeling (binnen 5 jaar)		Toelichting	
Waarschijnlijkheid:		B	De weerbaarheid tegen infiltratie zoals omschreven in het scenario is relatief hoog.
Beoordeling gevolgen (impact)			
Veiligheidsbelang	Criterium	Score	Toelichting
Territoriaal	1.1 Grondgebied	0	Niet van toepassing
	1.2 Internationale positie	A	Nederland kan in internationaal verband worden aangesproken op de situatie en mogelijk in een geïsoleerde positie komen te staan binnen bijvoorbeeld de EU.
	1.3 Digitale ruimte	0	Niet van toepassing
	1.4 Bondgenootschappelijk grondgebied	0	Niet van toepassing
Fysiek	2.1 Doden	A	Er is een toename van mishandelingen. Dodelijke slachtoffers zijn hierbij niet uit te sluiten.
	2.2 Ernstig gewonden en chronisch zieken	A	Er is een toename van mishandelingen.
	2.3 Gebrek primaire levensbehoeften	0	Niet van toepassing
Economisch	3.1 Kosten	A	Veelal niet-structurele, oppervlakkige schade openbare ruimte en gebouwen.
	3.2 Aantasting vitaliteit	0	Door een toename van (openlijke) discriminatie kunnen mensen mogelijk moeilijker werk vinden. De uiteindelijke effecten hiervan op de totale werkloosheidscijfers zijn echter zeer gering.
Ecologisch	4.1 Aantasting natuur en milieu	0	Niet van toepassing

Tabel 7 Scores scenario ‘infiltratie openbaar bestuur’ (vervolg)

Veiligheidsbelang	Criterium	Score	Toelichting
Sociaal-politiek	5.1 Verstoring dagelijks leven	C	Slachtoffers van intimidatie, discriminatie en pesterijen worden mogelijk verhinderd bij het vinden en uitvoeren van werk, het gebruik maken van maatschappelijk voorzieningen en een beroep kunnen doen op het eigen sociale netwerk. Deze situatie raakt gauw tien- tot honderdduizend mensen voor een langere periode.
	5.2 Aantasting democratische rechtsstaat	D	Vrijheden & rechten en het openbaar bestuur worden aanzienlijk aangetast voor een langere periode. Ook de politieke vertegenwoordiging staat onder druk.
	5.3 Sociaal-maatschappelijke impact	C/D	Maatschappelijke kernwaarden staan onder druk. Er is ook sprake van intimidatie, uitsluiting en geweldsincidenten.
Internationale rechtsorde en stabiliteit	6.1 Staatssoevereiniteit, vreedzame co-existentie en vreedzame geschillenbeslechting	0	Niet van toepassing
	6.2 Mensenrechten	0	In het scenario staan de burger- en politiek rechten van een deel van de Nederlandse bevolking onder druk. Door de aanwezigheid van instituten zoals o.a. een onafhankelijke rechtspraak, kunnen deze rechten echter alsnog worden gewaarborgd. Voor het scenario is er dus geen impact op criterium 6.2 Wel vormen de omschreven gebeurtenissen een eerste stap deze kant op.
	6.3 Internationaal financieel-economisch bestel	0	Niet van toepassing
	6.4 Multilaterale instituties	0	Niet van toepassing
	6.5 Instabiliteit rondom Koninkrijk/EU	0	Niet van toepassing

5.2.2. Ondernijnde enclaves

Het tweede scenario richt zich op ondernijnde enclaves. In Nederlandse steden kunnen parallele samenlevingen ontstaan waarin een belangrijk gedeelte van de daarin levende bevolking zich weinig gelegen laat liggen aan de lokale en landelijke overheid. Deze wordt afgewezen, zoveel mogelijk omzeild en op allerlei manieren tegengewerkt. In de praktijk streeft men naar een eigen gezagsuitoefening en -handhaving, een eigen wet- en regelgeving op basis van de eigen waarden en normen van de groep waartoe men behoort. Het scenario beschrijft een fictieve

situatie in een grote stad in Nederland. Daar zijn in de afgelopen tien jaar twee wijken tot parallele samenlevingen uitgegroeid. De wijken zijn voorbeelden van twee typen ideologische enclaves: één vanuit een rechtsextremistisch, identitair oogpunt en één vanuit een radicaal islamitisch oogpunt.

Actoren en factoren

De volgende actoren en factoren zijn geselecteerd voor het scenario.

Tabel 8 Actoren en factoren scenario ‘ondermijnende enclaves’

Extremistische stroming	Samenstelling	Doelen	Middelen	Targets	Slachtoffers
Rechts	Groep	Controle op eigen etnische of religieuze gemeenschap verkrijgen en uitoefenen	Haat zaaien; angst en vijandsbeelden verspreiden	Overheid (landelijk of lokaal)	N.v.t
Religieus		Eigen parallelle samenleving/ enclave vormen	Legitimiteit van de overheid ter discussie stellen en ondergraven	Nederlandse maatschappij/ publieke opinie	
		Vertrouwen in de overheid aantasten; legitimiteit van overheid ondergraven	Intimidatie	Migranten (asielzoekers, statushouders, etc.)	
		Een ander politiek systeem dan de democratische rechtsstaat tot stand brengen			
		(Grond)rechten van andere politieke, religieuze of etnische groepen/ minderheden inperken			
		Een andere vorm van samenleving dan de open samenleving tot stand brengen			
		Polarisatie tussen bevolkingsgroepen aanwakkeren			

Verhaallijn

Ondermijnende rechtsextremistische enclave

De eerste wijk heeft historisch gezien een overwegend blanke bevolking en staat te boek als volksbuurt. De afgelopen jaren vestigen zich echter steeds meer mensen van buiten in de wijk: Investeerdere kopen huizen op om deze vervolgens te verhuren aan buitenlandse kennismigranten en vanuit de gemeente zijn er in samenwerking met de woningbouwvereniging ongeveer 150 statushouders gehuisvest. Deze instroom van nieuwe mensen met een hoofdzakelijk niet-westerse achtergrond is niet goed gevallen bij de oorspronkelijke bewoners. Een grote groep heeft zich in de loop der jaren georganiseerd in een zelfverklaard 'wijkcomité' gericht op het behoud van het karakter van de wijk. Waar dit comité zich initieel richtte op het organiseren van ludieke acties en het aanklaarten van onderwerpen bij de gemeenteraad, stelt zij zich de laatste jaren steeds agressiever op richting zowel de nieuwe medebewoners als de gemeente. Deze opstelling valt samen met de komst van enkele nieuwe bestuursleden afkomstig uit het rechtsextremistische, identitaire milieu. De nadruk ligt steeds meer op het actief beschermen van het eigen volk en de eigen identiteit tegen zowel de buitenstaanders als de gemeente die ze in de wijk poogt te huisvesten.

Bewoners die ogenschijnlijk uit het buitenland afkomstig zijn worden veelvuldig het doelwit van pesterijen en intimidatie. Vooral de jeugd uit de wijk maakt zich hier schuldig aan. Dit met goedkeuring van het wijkcomité welke tegelijkertijd enkele zelfverdedigings- en boklessen organiseert voor de jongeren. Het komt structureel voor dat het mensen onmogelijk wordt gemaakt om hun nieuwe huis te betrekken: straten worden geblokkeerd en verhuuswagens tegengehouden. Meerdere aan het wijkcomité verbonden lokale ondernemers weigeren verder om medebewoners met een niet-westerse achtergrond te bedienen. Deze laatste groep mensen voelt zich dan ook zeer onveilig in de wijk, maar heeft tegelijkertijd niet altijd de optie om te verhuizen. Ook de gemeente is een doelwit van het wijkcomité. Handhavers worden in niet mis te verstane termen duidelijk gemaakt dat zij niet welkom zijn in de wijk en dat men "zelf wel toezicht houdt". De sfeer wordt door handhavers als dusdanig intimiderend ervaren dat zij niet meer zonder politiebegeleiding de wijk in durven te gaan. De situatie in de wijk is landelijk nieuws en leidt bij veel mensen tot grote verontwaardiging.

Ondermijnende salafistische enclave

In de andere wijk wonen veel mensen met een niet-westerse migratieachtergrond. Hier heeft de afgelopen vijf jaar een Nederlandse wahhabi-salafistische organisatie een steeds grotere invloed gekregen. In tegenstelling tot enkele van de gematigde islamitische verenigingen in de stad, lijkt de organisatie over grote financiële middelen te kunnen beschikken. Deze giften zijn afkomstig van een wahhabi-salafistische organisatie uit een van de Golfstaten. Deze organisatie wordt in verband gebracht met het financieren van wahhabi-salafistische organisaties in Europa en terrorismefinanciering in het Midden-Oosten. Door de giften is de Nederlandse organisatie in staat om niet-salafistische moskeeën

weg te concurreren. Zo bieden zij een uitgebreid naschools lesprogramma aan die kinderen bekend maakt met de Koran en de Arabische taal zodat zij meer meekrijgen van de islamitische identiteit. Dit programma is gratis, van hoge kwaliteit en erg populair onder ouders binnen en buiten de wijk. De programma's bevatten echter een onverdraagzame boodschap die haaks staat op de democratische rechtsorde en oproept tot polarisatie tussen groepen. Zo worden jongeren opgeroepen om afkeer te hebben tegen andersdenkenden en andersgelovigen en deze te mijden. Tevens wordt jongeren geleerd afkeer te hebben tegen de Nederlandse democratie omdat deze haaks staat op de wahhabi-salafistische interpretatie van de sharia, de goddelijke wet.

De organisatie staat erg onder invloed van een prediker uit een van de Golfstaten die regelmatig op bezoek komt. De prediker roept moslims op om te streven naar de sharia en een ander politiek systeem dan de democratie, die volgens hem on-islamitisch is. Hij predikt een boodschap waarin slechts plek is voor één ware islam waarbij andersdenkende moslims als 'kufr' (ongelovigen) worden beschouwd. De prediker brengt veel geld binnen bij de organisatie in Nederland en heeft daarmee veel invloed op de bestuurlijke koers ervan en de boodschap die zij uitdraagt. Hierdoor is er geen ruimte voor andere interpretaties van de islam. In enkele gevallen leidt dit tot het afvallig verklaren van mensen op een wijze die als zeer intimiderend wordt ervaren. Sinds enige tijd heeft de salafistische organisatie onder impuls van de prediker een zogenaamde sharia adviesorgaan opgericht. Moslims in de wijk wordt voorgehouden dat ze bij dit adviesorgaan te rade moeten gaan bij geschillen in de familiesfeer, zoals bij echtelijke conflicten en erfeniskwesties. Mensen zijn bang om verstoten te worden als ze zaken voorleggen aan reguliere rechtbanken.

Tegelijkertijd probeert de salafistische organisatie ogenschijnlijk een goede verstandhouding met de plaatselijke autoriteiten te onderhouden. Zo biedt ze zich regelmatig bij de lokale overheid aan met de claim dat ze een rol kan spelen bij de ordehandhaving in de wijk. De organisatie brengt op eigen initiatief een dergelijke handhavende rol ook daadwerkelijk in de praktijk door overlastgevende moslimjongeren streng terecht te wijzen. Ondanks het feit dat de organisatie zich naar de lokale overheid presenteert als een bondgenoot, houdt ze de moslims in de wijk tegelijk op indringende wijze voor dat ze zo weinig mogelijk contact met de autoriteiten moeten hebben en niet mee mogen werken aan initiatieven die gericht zijn op integratie en goede verstandhouding tussen verschillende etnische en religieuze groeperingen. De wahhabi-salafistische organisatie doet verder ook aan 'hisba': het actief aanspreken van moslims op wat als onislamitisch gedrag wordt gezien. Zo worden jonge vrouwen regelmatig op dwingende wijze terecht gewezen op hun gedrag ten aanzien van mannen en hun kledij. Een aantal jonge moslims die verbonden zijn aan de organisatie, richten zich verder op het 'terecht wijzen' van in hun ogen te liberale moslims in de wijk. Tot slot is er al geruime tijd een voortdurende reeks van pesterijen, intimidatie en bedreigingen aan de gang ten aanzien van een niet moslim homostel dat al meer dan twintig jaar in de wijk woont. Ook de omstandigheden in deze wijk

zijn onderwerp van vele nieuwsberichten en staan met enige regelmaat op de (landelijke) politieke agenda. De situatie roept bij veel mensen angst en boosheid op, veelal gericht op mensen met een islamitische achtergrond.

Beoordeling van gevolgen en waarschijnlijkheid

Onderstaande tabel bevat een samenvatting van de beoordeling van gevolgen en waarschijnlijkheid van het scenario. Het scenario heeft hoofdzakelijk implicaties voor het belang sociale en politieke stabiliteit. In beide wijken is sprake van een klimaat van grootschalige intimidatie, gepaard met het uitsluiten van ‘anderen’ en het opleggen van de eigen mores. Als gevolg hebben sommige inwoners mogelijk moeilijker toegang tot maatschappelijke voorzieningen, een netwerk of een school waar de kinderen welkom zijn dan wel de ouders zich comfortabel bij voelen. Op papier lijkt het relatief gemakkelijk voor deze mensen om naar een andere wijk te gaan als de toegang tot voorzieningen in de eigen wijk wordt ontzegd. In de praktijk zal dit echter lastig zijn en zullen mensen er eerder voor kiezen om te verhuizen (wat lang niet voor iedereen mogelijk is) of thuis te blijven. Voor deze relatief kleine groep mensen is er sprake van een verstoring van het

dagelijks leven (criterium 5.1) voor een langere periode. Ook de democratische rechtsstaat staat onder druk. Zowel het openbaar bestuur als de politie wordt belemmerd in hun functioneren. Beleid kan niet of lastig worden geïmplementeerd in de wijken en de uitoefening van gezag staat onder druk. Verder worden inwoners belemmerd in de uitoefening van vrijheden en rechten en wordt in sommige gevallen de gang naar de rechtbank belemmerd. Bovenstaande aantastingen beperken zich tot een klein geografisch gebied, maar zijn wel structureel en langdurend. Bovendien kunnen de gebeurtenissen in deze twee wijken dienen als inspiratie of aanmoediging voor het opzetten van vergelijkbare parallele samenlevingen op andere locaties.

De sociaal-maatschappelijke impact van het scenario reikt wel tot buiten de grenzen van de beide wijken. Zo worden de spanningen tussen moslims en niet-moslims op scherp gezet als gevolg van de activiteiten van de wahhabi-salafistische organisatie. Het scenario wordt gezien als enigszins waarschijnlijk. Deze inschatting geldt voor beide onderdelen.

Tabel 9 Scores scenario ‘ondermijnende enclaves’

Thema			
Polarisatie, extremisme & terrorisme			
Dreigingscategorie			
Niet-gewelddadig extremisme			
Scenario			
Ondermijnende enclaves			
Waarschijnlijkheidsbeoordeling (binnen 5 jaar)		Toelichting	
Waarschijnlijkheid:		C	Beide onderdelen van het scenario zijn voorstelbaar.
Beoordeling gevolgen (impact)			
Veiligheidsbelang	Criterium	Score	Toelichting
Territoriaal	1.1 Grondgebied	0	Er is nog geen sprake van ontoegankelijke gebieden. Het gebrek aan grip/controle op de wijk vanuit gemeenten en politie wordt beoordeeld bij criterium 5.2
	1.2 Internationale positie	0	Niet van toepassing
	1.3 Digitale ruimte	0	Niet van toepassing
	1.4 Bondgenootschappelijk grondgebied	0	Niet van toepassing

Tabel 9 Scores scenario ‘ondermijnende enclaves’ (vervolg)

Veiligheidsbelang	Criterium	Score	Toelichting
Fysiek	2.1 Doden	A	Dodelijke slachtoffers zijn niet uit te sluiten als direct gevolg van het scenario
	2.2 Ernstig gewonden en chronisch zieken	A	Gewonden zijn niet uit te sluiten als direct gevolg van het scenario
	2.3 Gebrek primaire levensbehoeften	0	Niet van toepassing
Economisch	3.1 Kosten	A	Extra inzet politie en handhaving. Mogelijke materiele schade zoals vernielingen aan woningen is niet uit te sluiten.
	3.2 Aantasting vitaliteit	0	Niet van toepassing
Ecologisch	4.1 Aantasting natuur en milieu	0	Niet van toepassing
Sociaal-politiek	5.1 Verstoring dagelijks leven	B	Sommige inwoners hebben mogelijk minder toegang tot maatschappelijke voorzieningen en een sociaal netwerk als gevolg van intimidatie en uitsluiting. Deze situatie raakt maximaal 10.000 mensen, maar wel voor een lange periode.
	5.2 Aantasting democratische rechtsstaat	C	Openbaar bestuur en OOV organisaties worden belemmerd in hun functioneren, vrijheden staan onder druk en de gang naar de rechtbank wordt bemoeilijkt. De situatie duurt een lange tijd voort.
	5.3 Sociaal-maatschappelijke impact	B/C	De situatie zorgt ook voor maatschappelijke spanningen buiten de twee wijken. Vooral tussen mensen met en zonder een islamitische achtergrond. Kernwaarden m.b.t. tolerantie en diversiteit komen mogelijk onder druk te staan.
Internationale rechtsorde en stabiliteit	6.1 Staatssoevereiniteit, vreedzame co-existentie en vreedzame geschillenbeslechting	0	Niet van toepassing
	6.2 Mensenrechten	0	Niet van toepassing
	6.3 Internationaal financieel-economisch bestel	0	Niet van toepassing
	6.4 Multilaterale instituties	0	Niet van toepassing
	6.5 Instabiliteit rondom Koninkrijk/EU	0	Niet van toepassing

5.3 Beschouwing

Beide binnen dit thema uitgewerkte scenario's hebben hoofdzakelijk gevolgen voor het belang sociale en politieke stabiliteit, in het bijzonder voor de criteria betreffend de democratische rechtsstaat en sociaal-maatschappelijke impact. Voor het scenario infiltratie openbaar bestuur is zelfs een D-score toegekend aan het criterium democratische rechtsstaat. Een hoge score en slechts één van de twee D-scores die binnen het gehele thema polarisatie, extremisme en terrorisme zijn toegekend. Deze score laat zien dat ook met niet-gewelddadige middelen dergelijke gevolgen tot de mogelijkheden behoren.

In beide scenario's zijn er ook gevolgen voor de belangen fysieke en economische veiligheid, maar deze blijven beperkt. Dit reflecteert voor een groot deel de niet-gewelddadige aard van de gehanteerde middelen. Alhoewel er als direct gevolg van de in de scenario's gecreëerde omstandigheden mogelijk sprake is van doden, gewonden en economische kosten, kunnen deze gevolgen het beste worden geclassificeerd als bijeffect. Dit in tegenstelling tot de scenario's binnen de categorie terrorisme waar het veroorzaken van schade of letsel juist een middel is waarlangs doelbewust bredere maatschappelijke gevolgen worden gecreëerd. Voor bijvoorbeeld economische gevolgen geldt echter wel dat de kosten kunnen toenemen naarmate de in de scenario's omschreven gebeurtenissen als vernielingen of bedreigingen (en daarmee de noodzaak tot beveiliging) zich op meerdere plekken voor gaan doen. Als de dynamiek omschreven in de scenario's zich uitbreidt, geldt dit ook voor onder meer de geleden kosten.

De waarschijnlijkheid van uitingen van niet-gewelddadig extremisme in de komende jaren zal voor een deel afhangen van ontwikkelingen binnen de verschillende stromingen. Zo kunnen ingrijpende gebeurtenissen als de recente Covid-19-pandemie een onderwerp zijn waarlangs anti-overheidsextremisten zich organiseren en een breder publiek aan zich weten te binden. Een grootschalige instroom van vluchtelingen kan hetzelfde teweeg brengen voor actoren in het rechtsextremistische milieu. Dit laatste is uiteraard ook nauw verbonden met buitenlandse ontwikkelingen zoals de stabiliteit van landen grenzend aan de Europese Unie. Verder hebben uiteraard ook de activiteiten van buitenlandse (statelijke) actoren hun weerslag op extremisme in Nederland. Bijvoorbeeld de continuïteit van geldstromen uit de Golfstaten richting in Nederland opererende salafistische organisaties.

Tegelijkertijd speelt ook de weerbaarheid van individuen of instituten die deel uitmaken van de democratische rechtsstaat een belangrijke rol bij het voorkomen van uitingen van (niet-)gewelddadig extremisme en het mitigeren van de gevolgen hiervan. Alhoewel bij het scenario infiltratie openbaar bestuur de gevolgen voor het criterium democratische rechtsstaat de op één na hoogste impactscore krijgen, valt de waarschijnlijkheid relatief laag uit door een hoge weerbaarheid.

Tot slot zijn er in de uitgewerkte scenario's weinig aanknopingspunten met vitale processen. Wanneer we de specifieke scenario's loslaten en kijken vanuit de dreigingscategorie op zich, zijn er echter wel degelijk verbindingen. Door de niet-gewelddadige aard van de dreigingscategorie zijn verstoringen van processen als gevolg van materiële schade onwaarschijnlijk, maar verstoringen als gevolg van demonstraties, blokkades of mogelijk zelfs de infiltratie van voor de processen belangrijke organisaties behoren wel tot de mogelijkheden. Denk aan de bezetting van distributie- of overslagpunten voor olie en gas of het blokkeren van onderdelen van het netwerk van spoorverbindingen dan wel hoofdwegen. Welk vitaal proces zal worden geraakt hangt echter sterk af van specifieke omstandigheden. Er is geen inherente verbinding tussen niet-gewelddadig extremisme en één of meerdere vitale processen.

6. Scenario's gewelddadig extremisme

Net als niet-gewelddadig extremisme betreft gewelddadig extremisme het actief nastreven en/of ondersteunen van diepingrijpende veranderingen in de samenleving die een gevaar kunnen opleveren voor (het voortbestaan van) de democratische rechtsorde. Verschil is dat hier gebruik wordt gemaakt van gewelddadig middelen om deze veranderingen te bereiken. Dit veelal in samenspel met niet-geweldige middelen zoals haatzaaien of intimidatie. Middelen die uiteindelijk kunnen dienen als opmaat voor gewelddadigheden als brandstichting, mishandeling, gijzeling of moord.

6.1 Overzicht van mogelijke actoren en factoren

Voor de categorie gewelddadig extremisme is een overzicht van mogelijke actoren en factoren opgesteld (zie onderstaande tabel). Deze dienen als 'bouwstenen' aan de hand waarvan scenario's binnen de categorie kunnen worden opgesteld. Met deze bouwstenen kan in één

oogopslag worden gezien welke elementen wel en vooral ook niet zijn meegenomen binnen de scenario's. De bouwstenen voor gewelddadig extremisme zijn op hoofdlijnen hetzelfde als die voor de dreigingscategorie niet-gewelddadig extremisme, met als grootste verschil dat er bij deze categorie zowel gewelddadige als niet gewelddadige middelen zijn opgenomen en dat er bouwstenen zijn met betrekking tot het aantal slachtoffers.

Er wordt onderscheid gemaakt tussen zes typen bouwsteen:

- Actor: tot welke stroming behoort de extremistische actor die centraal staat in het scenario?
- Samenstelling: hoe is de actor georganiseerd?
- Doelen: wat wil de actor bereiken?
- Middelen: hoe is de actor van plan deze doelen te verwezenlijken?
- Targets: tegen wie of wat worden de middelen ingezet?
- Slachtoffers: Leiden de acties van de actor rechtsreeks tot doden of gewonden?

Tabel 10 Actoren en factoren gewelddadig extremisme

Extremistische stroming	Samenstelling	Doelen	Middelen	Targets	Slachtoffers
Links	Eenling	Controle op eigen etnische of religieuze gemeenschap verkrijgen en uitoefenen	Haat zaaien; angst en vijandsbeelden verspreiden	Overheid (landelijk of lokaal)	N.v.t
Rechts	Netwerk	Eigen parallelle samenleving/ enclave vormen	Bevolkingsgroepen tegen elkaar opzetten/bewust polarisatie veroorzaken	Religieuze of etnische groepen	0
Religieus	Groep	Vertrouwen in de overheid aantasten; legitimiteit van overheid ondergraven	Legitimiteit van de overheid ter discussie stellen en ondergraven	Specifieke groepen of personen	<10

Tabel 10 Actoren en factoren gewelddadig extremisme (vervolg)

Extremistische stroming	Samenstelling	Doelen	Middelen	Targets	Slachtoffers
Dieren-rechten		Een ander politiek systeem dan de democratische rechtsstaat tot stand brengen	Chantage	Nederlandse maatschappij/ publieke opinie	<50
Klimaat		(Grond)rechten van andere politieke, religieuze of etnische groepen/ minderheden inperken	Intredepolitiek	Migranten (asielzoekers, statushouders, etc.)	<100
Anti-overheid		Een andere vorm van samenleving dan de open samenleving tot stand brengen	Desinformatie via klassieke en sociale media	Overige organisaties	>100
Overig		Opkomen voor of beschermen van eigen groep of idealen	Homevisits	Media	
		Politieke invloed verkrijgen	Intimidatie		
		Politieke of maatschappelijke gunsten/ voordelen verkrijgen	Gijzelingen/ ontvoeringen		
		Polarisatie tussen bevolkingsgroepen aanwakkeren	Brandstichting		
		Het tot stand brengen of wijzigen van beleid of een bestuurlijk besluit	(Gewelddadige) demonstraties		
		(Politieke) aandacht krijgen voor een situatie of standpunt	Geweldpleging (mishandeling)		
		Publieke opinie voor zich winnen	Vernielingen		
			Moord		

Bovenstaande bouwstenen zijn opgesteld vanuit het perspectief van de extremistische actor die centraal staat in het scenario. In sommige gevallen is het echter ook redelijkerwijs te verwachten dat door deze actor ingezette middelen reacties oproepen bij andere partijen. Deze maatschappelijke reacties zijn niet meegenomen in de bouwstenen.

6.2 Scenario's

Binnen deze dreigingscategorie zijn er drie scenario's opgesteld: geweldsescalatie rechtsextremisten, anti-overheidsextremisme en anarcho-extremisme.

6.2.1 Geweldsescalatie rechtsextremisten

Een denktank die bekend staat om het verspreiden van nepnieuws, complottheorieën en (online) haatzaaien besluit een congres te organiseren. Hiervoor zijn een aantal zeer controversiële sprekers uitgenodigd, bekend om hun white supremacy en antifeministische denkbeelden. Een groot aantal politici, hoogleraren, schrijvers en kunstenaars schrijft een open brief, waarin zij het congres veroordelen. De uitbater van de congreszaal trekt zich terug, waarna de ondertekenaars van de brief ernstig worden bedreigd en het doelwit zijn van intimidatie en geweld.

Actoren en factoren

De volgende actoren en factoren zijn geselecteerd voor het scenario.

Tabel 11 Actoren en factoren scenario 'geweldsescalatie rechtsextremisten'

Extremistische stroming	Samenstelling	Doelen	Middelen	Targets	Slachtoffers
Rechts-extremisme	Netwerk	(Grond)rechten van andere politieke, religieuze of etnische groepen/ minderheden inperken	Homevisits	Specifieke groepen of personen	<50
		Opkomen voor of beschermen van eigen groep of idealen	Brandstichting		
			Geweldpleging (mishandeling)		

Verhaallijn

Een zelfverklaarde denktank met enkele honderden leden is erg actief op sociale media en organiseert regelmatig debatavonden door het hele land. Uit de vele publicaties van het gezelschap klinkt een duidelijke roep om het Nederlandse ras en de Nederlandse cultuur zuiver te houden en te beschermen tegen invloed van buitenaf. In dit kader wordt vooral het Nederlandse asielbeleid veelvuldig aangevallen. Ondanks het feit dat de organisatie zich probeert te presenteren als intellectueel gezelschap en respectabele denktank, voert zij al enige tijd een zeer actieve haatcampagne gericht op asielzoekers, het asielbeleid en de politici die in hun ogen hiervoor verantwoordelijk zijn. Men verspreidt actief nepnieuws en complottheorieën en werkt hierbij nauw samen met vergelijkbare groeperingen uit andere Europese landen en, vooral, de Verenigde Staten.

Op een gegeven moment kondigt de denktank een groot congres aan met diverse bekende sprekers uit het buitenland - waaronder een auteur die een aantal boeken heeft geschreven waarin op een erudiete wijze onder meer sterke white supremacy en antifeministische content aan bod komen. Een groot aantal politici, hoogleraren, schrijvers en kunstenaars schrijft een open brief, die

geplaatst wordt in de landelijke kranten, waarin zij het congres veroordelen. Zij krijgen in diverse praatprogramma's in de landelijke media de kans om hun ongenoegen te uiten. Het congrescentrum waar het congres zou plaatsvinden laat de organisatoren weten dat het evenement bij hen niet kan doorgaan.

Er ontstaat op sociale media een grootschalige scheldpartij tussen voor- en tegenstanders. Vanuit de denktank is sprake van een zeer actieve en meedogenloze haatcampagne tegen de schrijvers van de open brief. Online worden ernstige dreigementen geuit en de adres- en contactgegevens van de ondertekenaars worden gepubliceerd. De situatie escaleert wanneer een aantal initiatiefnemers thuis daadwerkelijk bezoek krijgen van een groep jongemannen die zich zeer bedreigend opstellen en vernielingen plegen. Als de politie arriveert bij één van de huizen om de bewoner te ontzetten, ontstaat er een opstootje waarbij ook enkele gewonden vallen. Diezelfde dag wordt één van de politici die de brief heeft ondertekend onderweg naar huis op straat mishandeld door een groep jongeren waarbij leuzen als "landverrader" en "linkse hypocriet" worden geschreeuwd. Enkele dagen later wordt er brand gesticht bij het universiteitsgebouw waar één van de hoogleraren die

de brief hebben ondertekend kantoor houdt. Het monumentale pand brand volledig af en 15 mensen moeten worden opgenomen in het ziekenhuis wegens rookvergiftiging en brandwonden. Op sociale media gaat het bericht de ronde dat de mishandeling en brandstichting vergelding zijn voor het tegenhouden van het congres.

Beoordeling van gevolgen en waarschijnlijkheid

Naast gevolgen voor de fysieke en economische veiligheid, leidt het scenario ook tot een aantasting van de sociaal-politieke stabiliteit, in het bijzonder de democratische rechtsstaat (criterium 5.2). In het scenario is sprake van home visits, bedreigingen en een mishandeling gericht op politieke vertegenwoordigers. Alhoewel een relatief kleine groep politici rechtstreeks slachtoffer is van deze activiteiten, leidt de situatie wel degelijk tot grote onveiligheidsgevoelens bij een veel bredere groep volksvertegenwoordigers. Politici voelen zich mogelijk beperkt in wat ze wel en niet kunnen zeggen uit angst om ook slachtoffer te worden van een geweldsescalatie. Het is verder voorstelbaar dat deze onveiligheidsgevoelens en een mogelijke aanpassing van gedrag of uitlatingen ook van

toepassing zijn voor mensen werkzaam binnen het openbaar bestuur. De Nederlandse politieke vertegenwoordiging en het openbaar bestuur worden dan ook allebei aangetast. Voor de eerste geldt zelfs een aanzienlijke aantasting omdat deze groep rechtstreeks doelwit is van de eerder genoemde bedreigingen en mishandeling. Tot slot staat ook de vrijheid van meningsuiting onder druk: Mensen die zich publiekelijk uitspreken tegen een onverdraagzame, haatzaaiende en ondemocratische boodschap worden ernstig bedreigd. De aantasting zal echter beperkt blijven omdat beperkingen qua reikwijdte relatief bescheiden blijven en bijvoorbeeld niet afkomstig zijn vanuit de overheid of zijn vastgelegd in de grondwet. Bovenstaande aantastingen zullen bovendien niet langer duren dan een half jaar. Het voortduren op lange termijn van incidenten zoals vermeldt in het scenario is niet heel plausibel, omdat er vaak sprake is van een korte, heftige piek waarna daders niet goed weten wat vervolgens te doen of men bang is te worden opgepakt. Bovenstaande leidt tot een score C (ernstig) voor criterium 5.2. Het scenario wordt gezien als enigszins waarschijnlijk (score C).

Tabel 12 Scores scenario 'geweldsescalatie rechtsextremisten'

Thema			
Polarisatie, extremisme & terrorisme			
Dreigingscategorie		Gewelddadig extremisme	
Scenario		Geweldsescalatie rechtsextremisme	
Waarschijnlijkheidsbeoordeling (binnen 5 jaar)		Toelichting	
Waarschijnlijkheid:		C	Geen concrete aanwijzingen, maar het scenario wordt als voorstelbaar gezien.
Beoordeling gevolgen (impact)			
Veiligheidsbelang	Criterium	Score	Toelichting
Territoriaal	1.1 Grondgebied	0	Niet van toepassing
	1.2 Internationale positie	0	De gebeurtenissen uit het scenario zijn te klein om een relevant effect te hebben op het Nederlandse imago.
	1.3 Digitale ruimte	0	Niet van toepassing
	1.4 Bondgenootschappelijk grondgebied	0	Niet van toepassing
Fysiek	2.1 Doden	A	Dodelijke slachtoffers zijn niet uit te sluiten als direct gevolg van het scenario.
	2.2 Ernstig gewonden en chronisch zieken	B	Naast 20-30 fysieke gewonden zullen ook enkele tientallen mensen ernstig mentaal letsel oplopen.
	2.3 Gebrek primaire levensbehoeften	0	Niet van toepassing

Tabel 12 Scores scenario 'geweldsescalatie rechtsextremisten' (vervolg)

Veiligheidsbelang	Criterium	Score	Toelichting
Economisch	3.1 Kosten	B	Met name de vervangingskosten van een monumentaal universiteitsgebouw.
	3.2 Aantasting vitaliteit	0	Niet van toepassing
Ecologisch	4.1 Aantasting natuur en milieu	0	Niet van toepassing
Sociaal-politiek	5.1 Verstoring dagelijks leven	0	Alhoewel het dagelijks leven voor een aantal mensen ernstig wordt verstoord langs meerdere assen, is deze groep te klein om mee te nemen onder dit criterium
	5.2 Aantasting democratische rechtsstaat	C	Politieke vertegenwoordiging wordt aanzienlijk aangetast. Openbaar bestuur en vrijheden & rechten beperkt. In alle gevallen geldt de aantasting voor minder dan een half jaar.
	5.3 Sociaal-maatschappelijke impact	B	Er zal een situatie ontstaan waarin de angst om je mening te uiten toeneemt en polarisatie verscherpt. De denktank heeft echter te weinig leden en sympathisanten om te spreken van brede maatschappelijke angst of woede en daarmee een hogere score dan de huidige B.
Internationale rechtsorde en stabiliteit	6.1 Staatssoevereiniteit, vreedzame co-existentie en vreedzame geschillenbeslechting	0	Niet van toepassing
	6.2 Mensenrechten	0	Niet van toepassing
	6.3 Internationaal financieel-economisch bestel	0	Niet van toepassing
	6.4 Multilaterale instituties	0	Niet van toepassing
	6.5 Instabiliteit rondom Koninkrijk/EU	0	Niet van toepassing

6.2.2 Anti-overheidsextremisme

Bij een aantal mensen heerst de overtuiging dat de (Europese) overheid 5G technologie gebruikt om mensen te tracken en er een eigen agenda op nahoudt. Men is online erg actief in het verspreiden van deze denkbeelden. Na de dood van enkele populistische leiders in Europa wordt het besluit genomen om ter bescherming vuurwapens en explosieven aan te schaffen en deze ook via het dark web

te verkopen aan gelijkgezinden. In korte tijd wordt vervolgens een groot aantal zendmasten vernield, onder andere met behulp van explosieven. Hierbij ook een aantal CSM-R en C2000 masten waardoor het treinverkeer wordt ontregeld en hulpdiensten moeilijker met elkaar kunnen communiceren. Tegelijkertijd ontvangen steeds meer politici (doods)bedreigingen waarbij nadrukkelijk wordt gerefereerd aan het gebruik van vuurwapens.

Actoren en factoren

De volgende actoren en factoren zijn geselecteerd voor het scenario.

Tabel 13 Actoren en factoren scenario ‘anti-overheidsextremisme’

Extremistische stroming	Samenstelling	Doelen	Middelen	Targets	Slachtoffers
Anti-overheids extremisme	Netwerk	Vertrouwen in de overheid aantasten; legitimiteit van overheid ondergraven	Haat zaaien; angst en vijandsbeelden verspreiden	Overheid (landelijk of lokaal)	N.v.t
			Legitimiteit van de overheid ter discussie stellen en ondergraven	Nederlandse maatschappij/ publieke opinie	
		Opkomen voor of beschermen van eigen groep of idealen	Desinformatie via klassieke en sociale media	Specifieke objecten	
			Brandstichting		
			Vernielingen		
			Intimidatie		

Verhaallijn

K. is al jarenlang een overtuigd volger van websites, blogs, vlogs en podcasts over complottheorieën. Voor hem zijn dit de belangrijkste bronnen van ‘nieuwsvoorziening’ en zijn ze bepalend voor zijn eigen wereldbeeld. Zelf beheert hij zowel een Facebook groep als een meer besloten groep op een versleuteld berichtenplatform. Beiden met posts van hemzelf en anderen over wat hij noemt het ‘geheime beleid van de Nederlandse overheid’ ten aanzien van migratie, vaccinatie, de uitbouw van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, de verplichte onderwerping aan de Europese Commissie, het gebruik van 5G zendmasten om burgers te controleren. In zijn posts stelt hij altijd dat het werkelijke Nederlandse overheidsbeleid totaal anders is dan datgene wat er openbaar over gecommuniceerd wordt en dat het politieke establishment, bestaande uit de regerings- en het grootste deel van de oppositiepartijen, er alles aan doen om de waarheid te verdoezelen.

K. is ook een overtuigd ‘prepper’. Hij is een aanhanger van de beweging die stelt dat men zich moet gaan voorbereiden op rampzalige scenario’s, waarbij er van uitgegaan kan worden dat de overheid de gewone burgers in de steek zal laten of zelfs slachtoffers. Burgers moeten daarom zoveel mogelijk zelfvoorzienend zijn voor de rampen die gaan komen. Met zijn vriend O. heeft K. een webshop die benodigdheden voor het ‘preppen’ aanbiedt. De belangrijkste toekomstige ramp die K. en O. noemen is een komende burgeroorlog in Europa, die er volgens hen de volgende vijf tot tien jaar zal komen ten gevolge van de ‘geheim

gehouden massa-immigratie’ die zich, aldus K. en O. nu voltrekt. 5G zendmasten zouden door Europese regeringsleiders worden ingezet om tegenstanders van dit plan in de gaten te houden en staan in de ogen van K. en O. symbool voor controle door de overheid. Wanneer kort na elkaar twee belangrijke populistische leiders in Europa worden vermoord, lopen de groepen van K. vol met posts over een complot om de twee uit de weg te ruimen. De twee mannen zouden zijn afgeluisterd en getraceerd met behulp van 5G technologie. Er verschijnen steeds meer berichten dat ‘preppen’ wellicht ook betekent wapens in huis te hebben om zich tegen deze en andere overheidspraktijken te kunnen beschermen. Via het Dark Web weten K. en O. binnen de kortste tijd zowel vuurwapens als explosieven in te kopen. Na enige tijd besluiten zij op Dark Web een ‘webshop’ te beginnen om gelijkgezinden te helpen en te bemiddelen bij het aanschaffen van soortgelijk materiaal.

Enkele weken later worden er in Noord-Nederland vrijwel gelijktijdig meerdere zendmasten vernield. Uit onderzoek blijkt dat er gebruik is gemaakt van explosieven met een timer. De volgende dag worden op dezelfde manier zeven zendmasten in Limburg en vier masten in Overijssel uitgeschakeld, vooral in afgelegen gebieden. Alhoewel reguliere telecommunicatiediensten relatief weinig hinder ondervinden van de vernielingen, wordt ook apparatuur uitgeschakeld die normaliter wordt gebruikt door de treinverkeersleiding om te communiceren met machinisten. Als gevolg daarvan raakt het treinverkeer in een deel van Nederland ernstig verstoord. Er is dan ook veel aandacht voor de vernielingen in de

landelijke media. Ook worden enkele C2000 masten geraakt. Vooral in een paar landelijke gebieden met een lagere dekkingsgraad ligt de communicatie tussen hulpdiensten enige tijd plat. Diezelfde week worden door het hele land nog eens enkele tientallen masten vernield, wederom met name in landelijk gebied en ook hier wordt het treinverkeer weer geraakt. Bij sommige masten gaat het om hetzelfde soort explosieven als eerder aangetroffen, maar bij het merendeel gaat het om een andere werkwijze zoals brandstichting. De politie vermoedt dat er sprake is van copycat gedrag. Het duurt niet lang voordat zowel de explosieven als de timers kunnen worden herleid naar de webshop van K en O.

Tegelijkertijd ontvangen steeds meer politici (doods)bedreigingen waarbij nadrukkelijk wordt gerefereerd aan het gebruik van vuurwapens. Een aantal hiervan wordt kracht bijgezet door toegevoegde afbeeldingen en filmpjes van de te gebruiken wapens. De bedreigingen worden zeer serieus genomen, te meer omdat de politie naast de eerder genoemde explosieven ook enkele van de getoonde vuurwapens weet te herleiden naar de webshop van K. en O. en naar een aantal van hun klanten. Het feit dat er daadwerkelijk vuurwapens zijn aangeschaft door de mensen achter de bedreigingen, leidt tot zeer grote angst onder politici. Ook ontstaat er in de maatschappij een breder gevoel van angst en onrust over het feit dat een groep "complotdenkers" toegang heeft tot vuurwapens en schijnbaar bereid is deze in te zetten.

Beoordeling van gevolgen en waarschijnlijkheid

De gevolgen van dit scenario uiten zich hoofdzakelijk op het belang sociale en politieke stabiliteit. Er is onder andere sprake van een verstoring van het dagelijks leven (criterium 5.1), mede als gevolg van verstoringen in het treinverkeer. Het aantal mensen dat hierdoor daadwerkelijk wordt geraakt in de zin dat de gang naar bijvoorbeeld werk of onderwijs wordt bemoeilijkt, zal echter beperkt zijn met maximaal 100.000. Er zal slechts kort sprake zijn van een daadwerkelijke aantasting, onder andere door de inzet van vervangend vervoer. Voor verstoringen op het gebied van telecommunicatie en hiermee de virtuele bereikbaarheid van mensen als gevolg van het uitvallen van verschillende zendmasten, geldt dat deze zeker een week tot een maand voortduurt. Hier worden eveneens maximaal 100.000 mensen (in telkens wisselende samenstellingen) daadwerkelijk geraakt. Dit aantal blijft relatief beperkt door de hoge dichtheid van zendmasten voor regulier telecomverkeer in Nederland.

Ook criterium 5.2, democratische rechtsstaat, wordt geraakt. Er is in het scenario namelijk sprake van ernstige bedreigingen van politici met (vuurwapen)geweld. Deze dreiging is reëel en leidt daarmee tot veel angst en onveiligheidsgevoelens onder niet alleen de bedreigde politici zelf, maar ook bij een grote groep collega's. Gezien de omvang van de getroffen groep en de ernst van de dreigementen, leidt dit tot een aanzienlijke aantasting van de politieke vertegenwoordiging en, in mindere mate, een aantasting van het openbaar bestuur. Tot slot is er sprake van een beperkte aantasting van het functioneren van het openbare orde en veiligheidssysteem als gevolg van de uitschakeling van enkele C2000- masten. Het gaat hierbij geografische gezien echter om een klein gebied. Bovenstaande leidt tot een score C (ernstig) voor criterium 5.2. Voor criterium 5.3, sociaal-maatschappelijke impact, geldt dat er in het scenario mogelijk sprake is van onrust als gevolg van de beschikbaarheid van zowel vuurwapens als explosieven in de handen van een groepje mensen die men snel zal omschrijven als "complotdenkers". De intentie om deze middelen niet alleen te gebruiken tegen objecten als zendmasten, maar ook om specifieke personen iets aan te doen zal bovendien de nodige boosheid oproepen. Niet alleen richting de direct betrokken daders, maar mogelijk richting iedereen die op de één of andere manier als complotdenker of anti-overheid sympathisant kan worden geclassificeerd. De kloof tussen deze groepen en de rest van de maatschappij zal verder toenemen. Dit leidt tot de impactscore B (aanzienlijk).

Het scenario wordt gezien als waarschijnlijk (score D). Onder andere omdat delen van het scenario, zoals het vernielen van zendmasten, reeds zijn voorgekomen.

Tabel 14 Scores scenario 'anti-overheidsextremisme'

Thema	Polarisatie, extremisme & terrorisme		
Dreigingscategorie	Gewelddadig extremisme		
Scenario	Anti-overheidsextremisme		
Waarschijnlijkheidsbeoordeling (binnen 5 jaar)		Toelichting	
Waarschijnlijkheid:	D	Het scenario wordt zeer voorstelbaar geacht. Aanvallen op zendmasten hebben in het verleden al plaatsgevonden.	
Beoordeling gevolgen (impact)			
Veiligheidsbelang	Criterium	Score	Toelichting
Territoriaal	1.1 Grondgebied	0	Niet van toepassing
	1.2 Internationale positie	0	De gebeurtenissen uit het scenario zijn te klein om effect te hebben op het Nederlandse imago.
	1.3 Digitale ruimte	0	Niet van toepassing
	1.4 Bondgenootschappelijk grondgebied	0	Niet van toepassing
Fysiek	2.1 Doden	A	Er vallen geen directe slachtoffers in het scenario. als direct gevolg kunnen (dodelijke) slachtoffers echter niet worden uitgesloten.
	2.2 Ernstig gewonden en chronisch zieken	A	Er vallen geen directe slachtoffers in het scenario. als direct gevolg kunnen (dodelijke) slachtoffers echter niet worden uitgesloten.
	2.3 Gebrek primaire levensbehoeften	0	Niet van toepassing
Economisch	3.1 Kosten	A	Herstelkosten van enkele tientallen zendmasten, kosten als gevolg van een verstoring van het treinverkeer en (aanvullende) kosten voor de beveiliging van een aantal politici.
	3.2 Aantasting vitaliteit	0	Niet van toepassing
Ecologisch	4.1 Aantasting natuur en milieu	0	Niet van toepassing
Sociaal-politiek	5.1 Verstoring dagelijks leven	B	Treinverkeer wordt deels ontregeld. Hierdoor worden tien- tot honderdduizend mensen daadwerkelijk belemmerd in de toegang tot onderwijs dan wel werk voor een 1 tot 2 dagen. Ook is er sprake van verminderde virtuele bereikbaarheid voor eenzelfde aantal mensen. In dit geval duurt de situatie een week tot een maand voort.
	5.2 Aantasting democratische rechtsstaat	C	Politieke vertegenwoordiging, openbaar bestuur en het openbare orde en veiligheidssysteem worden voor kortere tijd aangetast. Voor politieke vertegenwoordiging geldt een aanzienlijke aantasting.
	5.3 Sociaal-maatschappelijke impact	B	Maatschappelijke onrust als gevolg van toegang tot vuurwapens en explosieven "complotdenkers"

Tabel 14 Scores scenario ‘anti-overheidsextremisme’ (vervolg)

Veiligheidsbelang	Criterium	Score	Toelichting
Internationale rechtsorde en stabiliteit	6.1 Staatssoevereiniteit, vreedzame co-existentie en vreedzame geschillenbeslechting	0	Niet van toepassing
	6.2 Mensenrechten	0	Niet van toepassing
	6.3 Internationaal financieel-economisch bestel	0	Niet van toepassing
	6.4 Multilaterale instituties	0	Niet van toepassing
	6.5 Instabiliteit rondom Koninkrijk/EU	0	Niet van toepassing

6.2.3 Anarcho-extremisme

In enkele grote steden zijn demonstraties tegen de woningnood. Bij deze (hoofdzakelijk vreedzame) demonstraties zijn ook mensen uit het linksextremistische milieu aanwezig, waaronder een groep anarchisten uit het buitenland. Uiteindelijk worden enkele verkeersknooppunten bezet en wordt een groot kantoorpand gekraakt. Hierbij zijn ook de buitenlandse anarchisten aanwezig. Er volgt een gewelddadige

ontruiming van het kantoorpand waarbij enkele van de anarchisten worden gearresteerd voor poging doodslag. Hun kameraden gijzelen de familie van de wethouder verantwoordelijk voor het lokale woningbeleid en eisen de vrijlating van de rest van de groep.

Actoren en factoren

De volgende actoren en factoren zijn geselecteerd voor het scenario.

Tabel 15 Actoren en factoren scenario ‘anarcho-extremisme’

Extremistische stroming	Samenstelling	Doelen	Middelen	Targets	Slachtoffers
Links-extremisme	Groep	Opkomen voor of beschermen van eigen groep of idealen	Gijzelingen/ontvoeringen	Overheid (landelijk of lokaal)	<50
		Het tot stand brengen of wijzigen van beleid of een bestuurlijk besluit	(Gewelddadige) demonstraties		
		(Politieke) aandacht krijgen voor een situatie of standpunt	Geweldpleging (mishandeling)		
			Vernielingen		

Verhaallijn

Naarmate de woningnood steeds hoger wordt, komt er vanuit linkse kringen steeds meer protest rond dit thema. Vooral in de grote steden vinden er enkele grotendeels vreedzame demonstraties plaats en worden met steeds grotere regelmaat leegstaande panden gekraakt. Bij de demonstraties en kraakacties zijn ook veel mensen aanwezig uit het linksextremistische milieu, waaronder enkele leden van buitenlandse anarchistische groepen. Gekraakte woningen worden echter snel weer ontruimd door de politie op last van de verschillende burgemeesters, waarna de krakers andere panden opzoeken en het verhaal zich herhaalt. De spanningen tussen de demonstranten en de lokale autoriteiten lopen hierdoor snel op, vooral wanneer enkele panden vrij hardhandig worden ontruimd. Veelal linkse burgemeesters van de grote steden in kwestie volharden in het handhaven van het kraakverbod en de inzet van politie bij spoedige ontruiming, hetgeen tot onbegrip leidt onder een breed deel van de linkse beweging. Het aantal demonstraties tegen het beleid en de omvang ervan neemt toe, aangevuurd door verschillende deelnemende personen en subgroepen uit het linksextremistische milieu. Kleine groepen demonstranten gaan steeds vaker over tot het blokkeren van belangrijke kruisingen en knooppunten, niet alleen in de stad maar ook op enkele grote in- en uitvalswegen.

Op een gegeven moment wordt er in Amsterdam een groot kantoorpand gekraakt dat reeds twee jaar leeg staat. Pogingen van verschillende groepen om hier betaalbare woningen in te maken werden reeds voor langere tijd geblokkeerd door de eigenaar die als speculant bekend staat. Ook vanuit de kant van de gemeente ervoer men tegenwerking bij het vinden van een nieuwe bestemming voor het pand in een populaire en dichtbevolkte wijk nabij het centrum. Ongeveer 75 krakers zijn het gebouw binnengegaan en hebben deze vakkundig gebarricadeerd. Onder de krakers bevindt zich ook een groep anarchisten uit Zuid-Europa die behoren tot een gewelddadige insurrectionele groepering. Tot op heden zijn zij niet betrokken geweest bij gewelddadige acties en lijken zij zich te hebben aangepast aan de meer activistische aanpak van de Nederlandse linksextremistische scene.

Nadat een eerste poging tot ontruiming mislukt, besluit de burgemeester met zwaar materieel en veel politie inzet het kantoorpand binnen te gaan. Het verzet van de krakers is heftig. Vanaf het dak wordt er met ijzeren staven, zwaar vuurwerk en verf gegooid op de mobiele eenheid. Enkele agenten en omstanders raken gewond als zwaar illegaal vuurwerk vlak naast hen tot ontploffing komt. De politie kan zich uiteindelijk met gebruik van relatief veel geweld toegang verschaffen tot het gebouw. De krakers worden aangehouden en na proces verbaal weer in vrijheid gesteld, op enkele personen na die op grond van camerabeelden worden verdacht van poging tot doodslag en pogingen tot het toebrengen van zwaar lichamelijk letsel. Twee van deze personen behoren tot de groep Zuid-Europeanen. Zij blijven vast zitten. Als reactie daarop dringen een tweetal andere Zuid-Europeanen de woning binnen van de verantwoordelijke wethouder en onder bedreiging van een vuurwapen worden zijn vrouw en kind in gijzeling genomen.

De eis is onmiddellijke vrijlating van de kameraden en stopzetting van het huidige woningbeleid van de gemeente Amsterdam. De gijzelingssituatie schept een precedent waar regelmatig aan wordt gerefereerd in toekomstige bedreigingen vanuit het linksextremistische milieu aan het adres van politici en bestuurders, onder andere in het kader van de voortdurende woningnood.

Beoordeling van gevolgen en waarschijnlijkheid

Onderstaande tabel bevat een overzicht van de beoordeling van het scenario. Het scenario heeft naast de fysieke veiligheid met name gevolgen voor de sociale en politieke stabiliteit en dan in het bijzonder de democratische rechtsstaat. De relatief hoge C-score op dit criterium komt primair voort uit het feit dat in het scenario het functioneren van het openbaar bestuur aanzienlijk en voor een langere tijd wordt aangetast. Het is aannemelijk dat de gijzeling van het gezin van een wethouder om politieke of ideologische motieven een sterk effect zal hebben op niet alleen de wethouder in kwestie, maar ook collega's in andere gemeenten en op andere dossiers. Een dergelijke situatie is in de recente geschiedenis niet voorgekomen in Nederland en zal een hoge 'shock factor' hebben. Nu zien we al dat bijvoorbeeld homevistic een erg groot effect hebben op het veiligheidsgevoel van bestuurders. Bij een ingrijpender en gewelddadiger incident als een gijzeling van naaste familie, zal dit effect alleen maar groter zijn en worden mensen er mogelijk van weerhouden om zich te profileren op bepaalde thema's of om zich überhaupt op te geven als kandidaat voor een functie. De in het scenario geschetste situatie zal ook zijn weerslag hebben op het veiligheidsgevoel van politieke vertegenwoordigers.

Het scenario wordt gezien als enigszins waarschijnlijk (score C). Met uitzondering van de gijzeling omschrijft het scenario standaardpraktijken van het linksextremistische milieu. De score reflecteert daarom met name de extra escalatie tot de gijzelingssituatie, waarbij is meegenomen dat de Nederlandse linksextremistische scene steeds meer onder invloed van buitenlandse groepen staat met een hogere gewelddadigheid.

Tabel 16 Scores scenario ‘anarcho-extremisme’

Thema		Polarisatie, extremisme & terrorisme	
Dreigingscategorie	Gewelddadig extremisme		
Scenario	Anarcho-extremisme		
Waarschijnlijkheidsbeoordeling (binnen 5 jaar)			Toelichting
Waarschijnlijkheid:		C	Deze score reflecteert met name de geweldsescalatie richting een gijzeling. Andere activiteiten uit het scenario worden gezien als standaardpraktijken.
Beoordeling gevolgen (impact)			
Veiligheidsbelang	Criterium	Score	Toelichting
Territoriaal	1.1 Grondgebied	0	Niet van toepassing
	1.2 Internationale positie	0	Niet van toepassing
	1.3 Digitale ruimte	0	Niet van toepassing
	1.4 Bondgenootschappelijk grondgebied	0	Niet van toepassing
Fysiek	2.1 Doden	A	Er dient rekening te worden gehouden met een mogelijke geweldsescalatie m.b.t. de gijzelings situatie
	2.2 Ernstig gewonden en chronisch zieken	B	Er is sprake van een gewelddadig ontruiming van een kraakpand met een aanzienlijk aantal gewonden
	2.3 Gebrek primaire levensbehoeften	0	Niet van toepassing
Economisch	3.1 Kosten	A	Materiële schade als gevolg van demonstraties en ontruiming kraakpand.
	3.2 Aantasting vitaliteit	0	Niet van toepassing
Ecologisch	4.1 Aantasting natuur en milieu	0	Niet van toepassing
Sociaal-politiek	5.1 Verstoring dagelijks leven	0	Alhoewel enkele verkeersknooppunten worden bezet, leidt dit niet tot een daadwerkelijke verstoring van het dagelijks leven
	5.2 Aantasting democratische rechtsstaat	C	Aanzienlijke en langdurige aantasting van het openbaar bestuur. Het veiligheidsgevoel van bestuurders staat zwaar onder druk. Eveneens een beperkte aantasting van de politieke vertegenwoordiging.
	5.3 Sociaal-maatschappelijke impact	B	Voor een groot deel van de bevolking komen traditioneel linkse onderwerpen relatief weinig bedreigend over. Er is verontwaardiging rond de gijzelingssituatie, maar brede maatschappelijk angst en woede blijft bij deze groep uit. Tegelijkertijd zijn er anderen die wel degelijk erg boos worden over de ‘linkse’ acties uit het scenario. Deze boosheid zal niet alleen zijn gericht op de groep buitenlandse anarchisten uit het scenario, maar op iedereen die als links kan worden geoormd. Het scenario kan een opstap vormen naar verdere polarisatie tussen mensen met uiterst rechtse en uiterst linkse denkbeelden.

Tabel 16 Scores scenario ‘anarcho-extremisme’ (vervolg)

Veiligheidsbelang	Criterium	Score	Toelichting
Internationale rechtsorde en stabiliteit	6.1 Staatssoevereiniteit, vreedzame co-existentie en vreedzame geschillenbeslechting	0	Niet van toepassing
	6.2 Mensenrechten	0	Niet van toepassing
	6.3 Internationaal financieel-economisch bestel	0	Niet van toepassing
	6.4 Multilaterale instituties	0	Niet van toepassing
	6.5 Instabiliteit rondom Koninkrijk/EU	0	Niet van toepassing

6.3 Beschouwing

Vergelijkbaar met de dreigingscategorie niet-gewelddadig extremisme, geldt ook voor de categorie gewelddadig extremisme dat de gevolgen voor elk van de uitgewerkte scenario's zich het zwaarst manifesteren op het belang sociale en politieke stabiliteit. De wijze waarop deze score tot stand komt verschilt echter wel. Vooral de manier waarop de politieke vertegenwoordiging en het openbaar bestuur worden aangetast als onderdeel van de democratische rechtsstaat. Waar er bij de categorie niet-gewelddadig extremisme in dit opzicht vooral sprake is van integriteitsschendingen of het fysiek belemmeren van het functioneren van ambtenaren of politici, is er binnen de categorie gewelddadig extremisme vooral sprake van een aantasting van het veiligheidsgevoel van deze groep. Dit is uiteraard nauw verbonden aan de geweldsdreiging die uitgaat van de in de scenario's opgenomen extremistische actoren. Deze dreiging en de inzet van geweldsmiddelen vertaalt zich ook naar hogere impactscores voor de belangen fysieke en economische veiligheid. Waar de scores voor deze belangen zich bij de vorige categorie beperkten tot een A (beperkt), wordt voor de categorie gewelddadig extremisme relatief vaak ook B (aanzienlijk) gescoord.

Net als bij de voorgaande dreigingscategorie, zal de waarschijnlijkheid van uitingen van gewelddadig extremisme in de komende jaren voor een deel afhangen van ontwikkelingen binnen de verschillende stromingen

en dan vooral de mate waarin geweld binnen deze kringen als een toelaatbaar, verantwoordbaar of mogelijk zelfs onvermijdbaar middel wordt gezien. Uiteraard is ook hier de mate van weerbaarheid van belang: van het bemoeilijken van de toegang tot wapens en explosieven tot investeren in het veiligheidsgevoel van voor de democratische rechtsstaat belangrijke individuen en instituten. Hierbij geldt natuurlijk wel dat voor veel geweldsmiddelen het niet mogelijk is om de toegang te bemoeilijken of te ontzeggen.

In het scenario anti-overheidsextremisme is met de aanval op een aantal zendmasten sprake van een (beperkte) verstoring van enkele vitale processen, vooral die gerelateerd aan telecommunicatie en (mobiel) dataverkeer. Als gevolg van deze verstoring komt ook het gebruik van de spoorweginfrastructuur en de inzet van politie in het geding. In zijn algemeen kan worden gesteld dat door het gebruik geweldsmiddelen er in de categorie gewelddadig extremisme meer aanknopingspunten zijn voor een verstoring van vitale processen dan bij niet-gewelddadig extremisme. Bovendien zal deze verstoring vaak ook langduriger zijn dan bij niet-gewelddadig extremisme, puur door het feit dat het mogelijk relatief lang duurt om beschadigde apparatuur of locaties te herstellen. Welk vitaal proces zal worden geraakt hangt wederom sterk af van specifieke omstandigheden. Er is geen inherente verbinding tussen gewelddadig extremisme en één of meerdere vitale processen.

7. Scenario's terrorisme

Binnen dit themarapport verstaan we onder terrorisme het uit ideologische motieven dreigen met, voorbereiden of plegen van op mensen gericht ernstig geweld, dan wel daden gericht op het aanrichten van maatschappij-ontwrichtende schade, met als doel maatschappelijke veranderingen te bewerkstelligen, de bevolking ernstige vrees aan te jagen of politieke besluitvorming te beïnvloeden (AIVD, 2022b). De afgelopen twintig jaar zijn er in Nederland meerdere terroristische aanslagen geweest, waaronder een schietpartij in een Utrechtse tram in maart 2019 en het neersteken van twee mensen op Amsterdam centraal station in augustus 2018 (AIVD, 2022c).

7.1 Overzicht van mogelijke actoren en factoren

Voor de categorie terrorisme is een overzicht van mogelijke actoren en factoren opgesteld (zie onderstaande tabel). Deze dienen als 'bouwstenen' aan de hand waarvan scenario's binnen de categorie kunnen worden opgesteld. Met deze bouwstenen kan in één oogopslag worden gezien welke elementen wel en vooral ook niet zijn meegenomen binnen de scenario's.

- Er wordt onderscheid gemaakt tussen zes typen bouwsteen:
- Actor: tot welke stroming behoort de extremistische actor die centraal staat in het scenario?
  - Samenstelling: hoe is de actor georganiseerd?
  - Doelen: wat wil de actor bereiken?
  - Middelen: hoe is de actor van plan deze doelen te verwezenlijken?
  - Targets: tegen wie of wat worden de middelen ingezet?
  - Slachtoffers: Leiden de acties van de actor rechtsreeks tot doden of gewonden?

Tabel 17 Actoren en factoren terrorisme

Extremistische stroming	Samenstelling	Doelen	Middelen	Targets	Aantal slachtoffers
Links-extremisme	Eenling	Vergelding	Moord	Overheid	Geen (mislukte aanslag)
Rechts-extremisme	Netwerk	Angst zaaien	Gijzelingen/ontvoeringen	Religieuze of etnische groepen	<10
jihadisme	Groep	Maatschappelijke verandering teweeg brengen	Meedoen aan gewapende strijd in conflictgebied	Migranten (inclusief asielzoekers, statushouders, etc.)	<50
Dierenrechten extremisme		Beschermen eigen groep of identiteit	Aanslag(en) - explosief	Specifieke groepen/personen	<100
Klimaat extremisme		(politieke) aandacht krijgen voor een situatie of standpunt	Aanslag(en) – wapens	Publieks-evenementen	<300
Anti-overheids extremisme		Afdwingen (politiek) besluit	Aanslag(en) – voertuig(en)	Ziekenhuis/biolab	>300
Overig extremisme		Overig	Aanslag(en) - cyber	Chemische sector	
			Aanslag(en) - CBRN	Nucleaire sector	
				Openbaar vervoer	
				Objecten vitaal	
				Objecten overig	
				Overige organisaties	
				Aspecifieke targets	

Bovenstaande bouwstenen zijn opgesteld vanuit het perspectief van de extremistische actor die centraal staat in het scenario. In sommige gevallen is het echter ook redelijkerwijs te verwachten dat door deze actor ingezette middelen reacties oproepen bij andere partijen. Deze maatschappelijke reacties zijn niet meegenomen in de bouwstenen.

7.2 Scenario's

Binnen deze dreigingscategorie zijn er vier scenario's opgesteld: bestorming en gijzeling Tweede Kamer, alleenhandelende dader, aanval op pride evenement en meervoudige terroristische aanslag. Hierbij vormen de laatste drie scenario's een escalatie ten opzichte van elkaar langs twee assen: de samenstelling van de daders (eenling, netwerk en groep) alsmede de omvang van de aanslag qua aantal slachtoffers. Het eerste scenario volgt minder de lijnen van een traditionele aanslag en heeft qua opzet soms veel weg van een scenario dat ook onder de categorie

gewelddadig extremisme zou passen. Echter, aangezien de daders binnen dit scenario zeer gewelddadig handelen, is besloten het scenario te classificeren als terrorisme. In deze zin kan het scenario ook wel worden gezien als brug tussen de beide dreigingscategorieën.

7.2.1 Bestorming en gijzeling Tweede Kamer

Een groep gewapende mannen dringt met geweld het gebouw van de Tweede Kamer binnen en gijzelt een aantal bewindspersonen en politici. De gijzelnemers verklaren hun trouw aan een van oorsprong Amerikaanse rechts-extremistische groepering bekend om haar gedachtegoed rond een aankomende rassenstrijd. Men eist spreektijd op nationale TV, het aftreden van de regering en het uitzetten van enkele prominente Nederlanders met een vooral islamitische achtergrond. Na enige tijd bestormt de politie het gebouw en bevrijdt de gijzelaars.

Actoren en factoren

De volgende actoren en factoren zijn geselecteerd voor het scenario.

Tabel 18 Actoren en factoren scenario 'bestorming en gijzeling Tweede kamer'

Extremistische stroming	Samenstelling	Doelen	Middelen	Targets	Aantal slachtoffers
Anti-overheids-extremisme	Groep	Maatschappelijke verandering teweeg brengen	Geweldpleging (mishandeling)	Overheid	<50
		Beschermen eigen groep of identiteit	Gijzelingen/ontvoeringen	Specifieke groepen/personen	
		Afdwingen (politiek) besluit			

Verhaallijn

Op een rustige woensdagochtend is er in het gebouw van de Tweede Kamer een debat aan de gang. Aanwezig zijn drie ministers en enkele tientallen Kamerleden. Terwijl in de plenaire zaal het debat gaande is, weet een groep van 10 mannen zich langs de beveiliging van het gebouw te dringen. Hierbij worden meerdere beveiligers bedreigd met een vuurwapen en raken twee aanwezige agenten gewond. Twee omstanders worden geraakt door een verdwaalde kogel. Eenmaal langs de beveiliging stormt de groep mannen de plenaire zaal binnen met veel machtsvertoon. Er wordt enkele malen in de lucht geschoten en in niet mis te verstane bewoordingen wordt alle aanwezigen opgedragen op de grond te gaan liggen. Een parlementariër die probeert te ontkomen wordt in zijn been geschoten. Vlak na de bestorming wordt de livestream van het debat onderbroken. Het nieuws, samen met beeldfragmenten uit

de livestream, verspreidt zich echter snel en leidt tot veel onrust in de maatschappij.

In de tussentijd gaan de bestormers snel te werk: men kiest 15 van de aanwezige mensen uit welke vervolgens naar een kleinere, aanliggende zaal worden geleid. Onder deze groep bevinden zich ook de bewindspersonen en enkele fractievoorzitters. Alle bestormers trekken zich terug in de kleine zaal. De toegang wordt gebarricadeerd. De overige aanwezigen maken zich snel uit de voeten en worden buiten opgevangen door toegesnelde hulpverleners. Het gebouw wordt afgesloten door de politie. Dit weerhoudt de bestormers er echter niet van om via verschillende sociale mediakanalen een livestream uit te zenden vanuit de kleine zaal. De daders verklaren hun trouw aan een van oorsprong Amerikaanse rechtsextremistische groepering welke bekend

staat om haar gedachtengoed aangaande een aankomende rassensrijd. De gijzelnemers roepen in hun livestream het einde uit van de Nederlandse rechtstaat en verklaren de oorlog aan niet-Westerse elementen in de Nederlandse maatschappij. Op de achtergrond zijn de (onderhand) vastgebonden gijzelaars te zien.

In de verklaring komt ook een aantal eisen voorbij. Men eist spreektijd op nationale televisie, het aftreden van de regering en het formeren van een nieuw kabinet met een "zuiver Nederlandse afkomst". Ook publiceren ze een lijst met enkele prominente Nederlanders die direct uitgezet dienen te worden. Op de lijst staan enkele burgemeesters, kunstenaars en activisten met een vooral islamitische achtergrond. Als de eisen niet binnen 24 uur worden ingewilligd, wordt gedreigd de gijzelaars wat aan te doen. Alhoewel de bestorming van de Tweede Kamer en de hierop volgende gijzeling kan rekenen op brede maatschappelijk afkeuring, zijn er vooral online enkele duizenden mensen die de gijzelnemers pogen te verdedigen en begrip op kunnen brengen voor de actie, al dan niet vanuit een eigen slechte verstandhouding met de overheid.

Wanneer de deadline nadert, bestormt de politie de Kamer. Hierbij komen vijf van de gijzelnemers om het leven en raken twee gijzelaars gewond. Er zijn aanzienlijke vernielingen toegebracht aan het gebouw waardoor het enkele maanden niet kan worden gebruikt. De dreiging vanuit de groepering en sympathisanten duurt voort na de ontzetting en er is vrees voor copycat gedrag. De capaciteit van de politie staat onder druk als gevolg van toegenomen beveiligingstaken.

Beoordeling van gevolgen en waarschijnlijkheid

Zoals blijkt uit de onderstaande tabel, heeft het scenario met name gevolgen voor het belang sociale en politieke stabiliteit, specifiek voor het criterium aantasting democratische rechtstaat. Voor dit criterium wordt een hoge impactscore (D) toegekend. Dit omdat zowel de Nederlandse politieke vertegenwoordiging als het openbaar bestuur aanzienlijk worden aangetast door de in het scenario omschreven zeer gewelddadige bestorming en gijzeling in het centrum van de democratie. Deze situatie zal tot (zeer) grote gevoelens van onveiligheid leiden voor niet alleen direct betrokken politici en ambtenaren, maar ook politici, bestuurders en ambtenaren werkzaam voor overheidsorganisaties in brede zin en op alle niveaus.

De kans op copycat gedrag is hoog en de (ervaren) dreiging duurt daardoor ook nog gedurende een langere periode voort. Tot slot is er ook een beperkte aantasting van het functioneren van het politieapparaat, onder andere door het in het scenario omschreven geweld richting de politie, maar ook doordat er direct volgend op de bestorming sprake zijn van een zeer groot beroep op de reeds schaarse capaciteit van de politie voor aanvullende beveiliging van overheidsgebouwen. Dit capaciteitsvraagstuk geldt overigens niet alleen voor de politie, maar de veiligheidsketen als geheel. Alhoewel dit niet expliciet wordt vermeld in het scenario, zal in een dergelijke situatie de gehele veiligheidsketen onder (politieke) druk staan om te handelen. Mede door deze druk ligt een vergaande terrorismewetgeving en -aanpak in het verschiep waarbij het gevaar bestaat dat deze mogelijk de grenzen van het maatschappelijk wenselijke zal opzoeken of zelfs doorbreken.

Wat betreft waarschijnlijkheid wordt het scenario gezien als enigszins waarschijnlijkheid (score C). In de retoriek van rechtsextremistische en anti-overheidsgroeperingen wordt veelvuldig verwezen naar de bestorming van het Capitool in de VS en is er relatief veel focus op het parlement. Alhoewel deze focus aanwezig is, ontbreekt het voorsnog aan de middelen en de wil om over te gaan tot een situatie zoals geschetst in het scenario. Tegelijkertijd zijn openbare locaties zoals het gebouw van de Tweede Kamer door hun publieke aard ondanks beveiligingsmaatregelen relatief kwetsbaar.

Tabel 19 Scores scenario ‘bestorming en gijzeling Tweede kamer’

Thema	Polarisatie, extremisme & terrorisme		
Dreigingscategorie	Terrorisme		
Scenario	Bestorming en gijzeling Tweede Kamer		
Waarschijnlijkheidsbeoordeling (binnen 5 jaar)		Toelichting	
Waarschijnlijkheid:	C	Alhoewel er binnen anti-overheidskringen veel focus ligt op het parlement, ontbreken vooralsnog middelen en motivatie voor het ontstaan van een situatie zoals geschetst in het scenario	
Beoordeling gevolgen (impact)			
Veiligheidsbelang	Criterium	Score	Toelichting
Territoriaal	1.1 Grondgebied	0	Niet van toepassing
	1.2 Internationale positie	0	Het maatschappelijke draagvlak voor de actie is te klein om het Nederlandse imago te schaden
	1.3 Digitale ruimte	0	Niet van toepassing
	1.4 Bondgenootschappelijk grondgebied	0	Niet van toepassing
Fysiek	2.1 Doden	A	Er vallen vijf doden onder de gijzelnemers
	2.2 Ernstig gewonden en chronisch zieken	B	Naast een aantal fysieke gewonden zullen ook veel betrokkenen mentale klachten overhouden aan de situatie.
	2.3 Gebrek primaire levensbehoeften	0	Niet van toepassing
Economisch	3.1 Kosten	A	Onder andere het herstel van schade aan het gebouw van de Tweede Kamer en aanvullende kosten voor de (aanvullende) beveiliging van enkele overheidsgebouwen.
	3.2 Aantasting vitaliteit	0	Niet van toepassing
Ecologisch	4.1 Aantasting natuur en milieu	0	Niet van toepassing
Sociaal-politiek	5.1 Verstoring dagelijks leven	0	Niet van toepassing
	5.2 Aantasting democratische rechtsstaat	D	Politieke vertegenwoordiging en openbaar bestuur worden aanzienlijk aangetast door deze zeer gewelddadige bestorming en gijzeling in het centrum van de democratie. Het openbare orde en veiligheidssysteem wordt beperkt aangetast.
	5.3 Sociaal-maatschappelijke impact	B	De situatie roept bij mensen angst, woede en maatschappelijk verontwaardigd op, maar leidt niet tot brede maatschappelijke spanningen. Hiervoor is de groep die de bestorming steunt te klein. Een aanslag vanuit rechtsextremistische hoek gericht op Nederland heeft tevens de potentie om rechtsextremistische denkbeelden onder grote groepen controversiëler en minder gangbaar te maken. Dit kan ook een positieve uitwerking hebben onder de bevolking.

Tabel 19 Scores scenario ‘bestorming en gijzeling Tweede kamer’ (vervolg)

Veiligheidsbelang	Criterium	Score	Toelichting
Internationale rechtsorde en stabiliteit	6.1 Staatsovereiniteit, vreedzame co-existentie en vreedzame geschillenbeslechting	0	Niet van toepassing
	6.2 Mensenrechten	0	Niet van toepassing
	6.3 Internationaal financieel-economisch bestel	0	Niet van toepassing
	6.4 Multilaterale instituties	0	Niet van toepassing
	6.5 Instabiliteit rondom Koninkrijk/EU	0	Niet van toepassing

7.2.2 Alleenhandelende dader

Een jongeman houdt zich online op in rechtsextremistische kringen en radicaliseert snel. Geïnspireerd door een aanslag op asielzoekers in Duitsland pleegt hij zelf ook twee aanslagen: Hij steekt een aantal mensen neer voor een synagoge en even later twee statushouders nabij een azc. De angst binnen zowel de joodse als islamitische gemeenschap is groot. Moskeeën en synagogen sluiten

(tijdelijk) de deuren. Kort na de tweede aanslag wordt de dader opgepakt. De jongeman in kwestie staat bekend als teruggetrokken en heeft eerder verward gedrag vertoond.

Actoren en factoren

De volgende actoren en factoren zijn geselecteerd voor het scenario.

Tabel 20 Actoren en factoren scenario ‘alleenhandelende dader’

Extremistische stroming	Samenstelling	Doelen	Middelen	Targets	Aantal slachtoffers
Rechts-extremisme	Eenling	Angst zaaien	Aanslag(en) – wapens	Religieuze of etnische groepen	<10
		Beschermen eigen groep of identiteit		Migranten (inclusief asielzoekers, statushouders, etc.)	

Verhaallijn

M. is een teruggetrokken jongeman die veel van zijn tijd online doorbrengt. Hij vindt het leuk om online te reageren op allerlei nieuwsberichten en andere mensen hiermee te provoceren. Nadat hij zich op sociale media een aantal keer provocerend heeft uitgelaten over het Nederlandse migratiebeleid en de multiculturele samenleving, wordt hij benaderd door een online kennis. De kennis nodigt hem uit om lid te worden van een besloten chatgroep met mensen die het net als hij niet ophebben met het “door links opgedrongen multiculturalisme”. Uit verveling en interesse besluit M. op de uitnodiging in te gaan. M., die offline vaak moeite heeft met

vrienden maken, voelt zich al snel thuis in de groep: er is altijd wel iemand online met wie hij even een gesprek kan voeren en hij voelt zich serieus genomen. Initieel vindt hij de ideeën die in de groep rondgaan wel wat extreem, maar hij durft hier niks van te zeggen uit angst om uit de groep te worden gegooid. Bovendien, hoe meer ze het erover hebben in de groep, hoe logischer M. het allemaal vindt klinken en hoe bozer hij wordt. In de groep wordt met name veel gepraat over hoe de etnisch Nederlandse bevolking onder druk zou staan door ongebreidelde migratie uit niet-westerse landen georkestreerd door een joodse, linkse elite.

Binnen een jaar ontpopt M. zich als één van de meest actieve en radicale leden van de groep. Steeds vaker heeft hij het over hoe de Nederlandse bevolking moet worden beschermd tegen de joodse samenzweerders en de migranten die zij binnenhalen. Hierbij krijgt hij veel bijval van zijn groepsleden. Als iemand in Duitsland op straat twee asielzoekers doodsteekt, valt bij M. het kwartje: ook hij moet zijn 'plicht' doen. Geïnspireerd door de Duitse dader rijdt hij naar een nabije synagoge en steekt hier voor de deur vier mensen neer. Ondanks een grootschalige politie inzet, weet hij te ontkomen. Online verspreidt M. zelfgemaakte beelden van het incident, samen met de intentie om nog meer slachtoffers te maken onder "niet-Nederlanders". Vooral binnen de joodse en de islamitische gemeenschap is de angst groot. Moskeeën en synagogen worden extra bewaakt of sluiten de deuren. Drie dagen later worden er vlakbij een asielzoekerscentrum twee Tunesische statushouders neergestoken. Ook nu plaatst M. de beelden van de steekpartij online. Ditmaal weet hij echter niet te ontkomen en wordt hij een uur later gearresteerd door de politie. Na de arrestatie blijkt dat M. al een aantal keer door de politie is weggestuurd bij de synagoge omdat hij hier volgens de dienstdoende agenten onnodig en hinderlijk rondhing en verward gedrag vertoonde.

Beoordeling van gevolgen en waarschijnlijkheid

Voor het scenario geldt dat de gevolgen in zijn algemeen relatief beperkt zullen zijn (zie onderstaande tabel). De hoogste impact wordt verwacht voor het criterium sociaal-maatschappelijke impact, met een aanzienlijke score (B) welke vooral voort komt uit angst en mogelijk vermijdingsgedrag binnen de joodse en islamitische gemeenschap. Wat betreft waarschijnlijkheid wordt echter de hoogst mogelijke score toegekend. Een scenario waarin een alleenhandelende dader met een achtergrond van mentale problematiek vanuit een fixatie op een bepaald onderwerp mensen die behoren tot een bepaalde groep aanvalt is zeer waarschijnlijk. Dit onderwerp kan de vorm aannemen van bijvoorbeeld een gepercipieerde religieuze plicht of negatief beeld van een bepaald bevolkingsgroep, al dan niet gevoed door een proces van (online) radicalisering. Het is erg moeilijk om je hier als maatschappij tegen te weren, juist doordat het om alleenhandelende daders gaat die vaak makkelijk voorhanden zijnde geweldsmiddelen gebruiken zoals een mes of een voertuig.

Tabel 21: Scores scenario 'alleenhandelende dader'

Thema			
Polarisatie, extremisme & terrorisme			
Dreigingscategorie		Terrorisme	
Scenario		Alleenhandelende dader	
Waarschijnlijkheidsbeoordeling (binnen 5 jaar)		Toelichting	
Waarschijnlijkheid:		E	Een scenario waarin een alleenhandelende dader met een achtergrond van mentale problematiek vanuit een fixatie op een bepaald onderwerp mensen die behoren tot een bepaalde groep aanvalt is zeer waarschijnlijk.
Beoordeling gevolgen (impact)			
Veiligheidsbelang	Criterium	Score	Toelichting
Territoriaal	1.1 Grondgebied	0	Niet van toepassing
	1.2 Internationale positie	0	Niet van toepassing
	1.3 Digitale ruimte	0	Niet van toepassing
	1.4 Bondgenootschappelijk grondgebied	0	Niet van toepassing
Fysiek	2.1 Doden	A	Er vallen in totaal 6 slachtoffers in het scenario. Hiervan komt een deel te overlijden en een deel raakt gewond.
	2.2 Ernstig gewonden en chronisch zieken	A	Er vallen in totaal 6 slachtoffers in het scenario. Hiervan komt een deel te overlijden en een deel raakt gewond.
	2.3 Gebrek primaire levensbehoeften	0	Niet van toepassing

Tabel 21: Scores scenario ‘alleenhandelende dader’ (vervolg)

Veiligheidsbelang	Criterium	Score	Toelichting
Economisch	3.1 Kosten	A	Extra kosten voor de beveiliging van joodse dan wel islamitische instellingen.
	3.2 Aantasting vitaliteit	0	Niet van toepassing
Ecologisch	4.1 Aantasting natuur en milieu	0	Niet van toepassing
Sociaal-politiek	5.1 Verstoring dagelijks leven	A	Enkele joodse dan wel islamitische onderwijs- en religieuze instellingen zullen tijdelijk (3 dagen tot een week) hun deuren sluiten. Deze sluitingen zullen vooral van lokale aard zijn en niet landelijk. Maximaal 100.000 mensen worden hierdoor geraakt.
	5.2 Aantasting democratische rechtsstaat	A	De vrijheid van religie staat tijdelijk en beperkt onder druk doordat mensen op basis van (ogenschijnlijke) religie worden aangevallen.
	5.3 Sociaal-maatschappelijke impact	B	De gebeurtenis leidt tot een groot gevoel van angst en woede. Vooral binnen de joodse en Islamitische gemeenschap zal er sprake zijn van grote onrust en mogelijk vermijdingsgedrag
Internationale rechtsorde en stabiliteit	6.1 Staatsoevereiniteit, vreedzame co-existentie en vreedzame geschillenbeslechting	0	Niet van toepassing
	6.2 Mensenrechten	0	Niet van toepassing
	6.3 Internationaal financieel-economisch bestel	0	Niet van toepassing
	6.4 Multilaterale instituties	0	Niet van toepassing
	6.5 Instabiliteit rondom Koninkrijk/EU	0	Niet van toepassing

7.2.3 Aanval op pride evenement

Tijdens een pride evenement met meer dan 20.000 bezoekers beginnen drie jongemannen in de menigte om zich heen te steken en breekt er paniek uit. Dit met doden en gewonden als gevolg. De aanslagplegers stonden bekend als geradicaliseerd en verkeerden in (vooral online) jihadistische kringen.

Actoren en factoren

De volgende actoren en factoren zijn geselecteerd voor het scenario.

Tabel 22 Actoren en factoren scenario ‘aanval op pride evenement’

Extremistische stroming	Samenstelling	Doelen	Middelen	Targets	Aantal slachtoffers
Jihadisme	Netwerk	Vergelding	Aanslag(en) – wapens	Specifieke groepen/ personen	<100
		Angst zaaien		Publieksevenementen	

Verhaallijn

Op een warme zomerdag is er in een middelgrote stad een pride evenement gaande. Door middel van een optocht door de stad wordt aandacht gevraagd voor de positie en emancipatie van LHBT+ personen. Het evenement wordt druk bezocht met meer dan 20.000 bezoekers en deelnemers. Ook zijn er veel lokale hoogwaardigheidsbekleders aanwezig om hun steun uit te dragen, waaronder lokale politici en vertegenwoordigers van verschillende geloofsgemeenschappen.

Als de voorkant van optocht aankomt op het centrale plein in de stad, waar zich ook de tribune met hoogwaardigheidsbekleders bevindt, ontstaat er ineens een hoop rumoer in de daar aanwezige mensenmenigte. Midden in de menigte duiken drie jongemannen op, elk gewapend met een mes. De jongens beginnen de mensen om zich heen neer te steken, terwijl ze zich bewegen richting de tribune. Toeschouwers proberen de plek te ontvluchten, maar worden hierbij belemmerd door de dranghekken langs de route. Tegen de tijd dat de jongens de tribune bereiken, is het de meeste mensen hier nog niet gelukt om weg te rennen. Ook op de tribune weten de jongens enkele slachtoffers te maken voordat zij worden neergeschoten door toegesnelde agenten. In totaal vallen er 20 doden en 60 gewonden, waarbij een groot deel van de gewonden het resultaat is van gedrang in de mensenmenigte. Onder de doden is een relatief progressief lid van het bestuur van de lokale moskee. Er zijn aanwijzingen dat hij een specifiek doel was van de aanslagplegers, die eveneens een islamitische achtergrond hebben. De aanslag leidt binnen de maatschappij tot veel woede, grotendeels gericht op de Islamitische gemeenschap. Op zijn beurt reageert deze gemeenschap vol afkeuring op de gewelddadige gebeurtenis.

Uit onderzoek blijkt dat de aanslagplegers binnen de eigen kring te boek stonden als geradicaliseerd en dat ze verkeerden in (vooral online) jihadistische kringen. Voorafgaand aan de aanslag hadden de jongens contact met enkele ISIS-aanhangers in Nederland en daarbuiten. Uit chatgesprekken blijkt hoe de jongeren in brede zin werden aangemoedigd tot het plegen van een aanslag. Er zijn geen aanwijzingen dat buiten de groep jongeren mensen betrokken waren bij het concreet plannen of uitvoeren van de aanslag.

Beoordeling van gevolgen en waarschijnlijkheid

Het scenario heeft met name gevolgen voor de fysieke veiligheid en de sociale en politieke stabiliteit. Voor de fysieke veiligheid geldt dat er op het gebied van gewonden een C-score (ernstig) wordt verwacht. Deze score komt voort uit het feit dat er naast een aantal fysieke gewonden ook veel mensen zullen zijn die mentale klachten overhouden aan de aanslag. Veel mensen zullen getuige zijn van de aanslag of van dichtbij de in het scenario omschreven paniek in de menigte hebben meegemaakt. Wat betreft het belang sociale en politieke stabiliteit zijn er primair sociaal-maatschappelijke effecten. Als gevolg van de aanslag zal er sprake zijn van een brede maatschappelijk woede richting en angst voor de islamitische gemeenschap. Als gevolg kan het respect voor een diverse samenleving onder druk komen te staan. Tegelijkertijd zal er een tegenbeweging opkomen die verdere escalatie wil voorkomen en zal de islamitische gemeenschap zelf één front vormen in afkeuring en veroordeling van de gebeurtenissen. Deze tegenbeweging en het effect hiervan maakt dat de score voor criterium 5,3 uitkomt op een C (ernstig). Een aanslag op een evenement van deze afmetingen met gemakkelijk voorhanden middelen als steekwapens wordt enigszins waarschijnlijk (score C) geacht.

Tabel 23 Scores scenario ‘aanval op pride evenement’

Niet van toepassing		Polarisatie, extremisme & terrorisme	
Dreigingscategorie	Terrorisme		
Scenario	Aanval op pride evenement		
Waarschijnlijkheidsbeoordeling (binnen 5 jaar)			Toelichting
Waarschijnlijkheid:		C	Een aanslag op een evenement van deze afmetingen met gemakkelijk voorhanden middelen als steekwapens wordt enigszins waarschijnlijk geacht
Beoordeling gevolgen (impact)			
Veiligheidsbelang	Criterium	Score	Toelichting
Territoriaal	1.1 Grondgebied	0	Niet van toepassing
	1.2 Internationale positie	0	Niet van toepassing
	1.3 Digitale ruimte	0	Niet van toepassing
	1.4 Bondgenootschappelijk grondgebied	0	Niet van toepassing
Fysiek	2.1 Doden	B	Er vallen 20 dodelijke slachtoffers
	2.2 Ernstig gewonden en chronisch zieken	C	Het scenario rept over 60 fysieke gewonden. Er zal echter ook sprake zijn van een aanzienlijk aantal mensen met mentale klachten als gevolg van de aanslagen
	2.3 Gebrek primaire levensbehoeften	0	Niet van toepassing
Economisch	3.1 Kosten	A	Medische kosten en kosten voor opruim- en herstelwerkzaamheden
	3.2 Aantasting vitaliteit	0	Niet van toepassing
Ecologisch	4.1 Aantasting natuur en milieu	0	Niet van toepassing
Sociaal-politiek	5.1 Verstoring dagelijks leven	N.v.t.	
	5.2 Aantasting democratische rechtsstaat	B	Er is sprake van een aanval met ernstig geweld waardoor burgers ernstig worden belemmerd in hun grondrechten op (o.a.) de vrijheid van meningsuiting en het gelijkheidsbeginsel. Alhoewel de aanval niet breed gedragen is, zal het effect op de (ervaren) vrijheid voor met name de LHBT+ gemeenschap om zich te uiten voor een langere tijd onder druk staan.
	5.3 Sociaal-maatschappelijke impact	C	Als gevolg van de aanslag zal er sprake zijn van een brede maatschappelijk woede richting en angst voor de islamitische gemeenschap. Het respect voor een diverse samenleving kan onder druk komen te staan.

Tabel 23 Scores scenario ‘aanval op pride evenement’ (vervolg)

Veiligheidsbelang	Criterium	Score	Toelichting
Internationale rechtsorde en stabiliteit	6.1 Staatsovereiniteit, vreedzame co-existentie en vreedzame geschillenbeslechting	0	Niet van toepassing
	6.2 Mensenrechten	0	Niet van toepassing
	6.3 Internationaal financieel-economisch bestel	0	Niet van toepassing
	6.4 Multilaterale instituties	0	Niet van toepassing
	6.5 Instabiliteit rondom Koninkrijk/EU	0	Niet van toepassing

7.2.4 Meervoudige terroristische aanslag

Er vindt vrijwel tegelijkertijd een aanslag plaats op zowel een vliegveld als een druk treinstation. Er is een groot aantal slachtoffers en gedurende enkele dagen een klopjacht naar de daders. De aanslag wordt opgeëist door ISIS als vergelding voor de publicatie van enkele spotprenten van de profeet Mohammed in een Nederlands dagblad. De aanslag is eveneens uitgevoerd in directe opdracht van ISIS.

Via tussenpersonen zijn de daders voorzien van wapens en instructies. Er is een sterk vermoeden dat één van de jongemannen als ‘operative’ naar Nederland is gestuurd.

Actoren en factoren

De volgende actoren en factoren zijn geselecteerd voor het scenario.

Tabel 24 Actoren en factoren scenario ‘meervoudige terroristische aanslag’

Extremistische stroming	Samenstelling	Doelen	Middelen	Targets	Aantal slachtoffers
Jihadisme	Groep	Vergelding	Aanslag(en) - explosief	Openbaar vervoer	>300
		Angst zaaien	Aanslag(en) – wapens		

Verhaallijn

Rond 8 uur 's ochtends op één van de drukste vliegdagen van het jaar wordt een groot vliegveld in ons land opgeschrikt door een enorme knal. Op de plek waar eerst een lange rij wachtende mensen stond om met hun bagage de security check te ondergaan, is een enorme ravage ontstaan. Niet veel later wordt men verrast door een

tweede harde klap. Mensen zijn bang voor nog meer explosies en bewegen zich behoedzaam richting uitgangen, maar daar worden ze tegengehouden. Buiten is een man met een automatisch wapen gesignaleerd. De man schiet op de vluchtende mensen, maar wordt vrij snel uitgeschakeld door de luchthavenbeveiliging. Enkele tientallen mensen komen om en er is een veelvoud aan

Een klopjacht volgt welke een aantal dagen voortduurt. Als onderdeel van deze klopjacht en uit vrees voor verdere geweldpleging door de daders, vinden op verschillende plekken kortdurende 'lockdowns' plaats waarbij onder andere het openbaar vervoer wordt stilgelegd en mensen worden opgeroepen om thuis te blijven. Op sociale media worden in de tussentijd meerdere dreigementen geuit over verdere aanslagen, onder andere op een school en een synagoge. De aanslag zelf wordt snel opgeëist door ISIS als vergelding voor de publicatie van enkele spotprents van de profeet Mohammed in een Nederlands dagblad. Op basis van getuigen en beveiligingsbeelden worden twee dagen na de aanslag drie jongemannen opgepakt die zijn geïdentificeerd als de ontkomen schutters op het station. Een week later worden nog eens twee mannen opgepakt die verdacht worden van het plaatsen van de bommen op het station en het vliegveld. Uit angst voor verdere aanslagen ligt een groot deel van het openbaar leven enkele dagen stil. Scholen blijven dicht, het openbaar vervoer ligt voor een groot deel stil en mensen wordt opgeroepen om alleen voor noodzakelijke activiteiten het huis te verlaten. Een uitgebreid onderzoek volgt. Hieruit blijkt dat de opgepakte jongemannen allemaal in contact stonden met een terroristisch netwerk dat banden heeft met ISIS. Uit chatgesprekken op in beslag genomen telefoons blijkt dat de aanslag is uitgevoerd in opdracht van ISIS. Deze heeft de jongemannen via tussenpersonen tevens voorzien van uitgebreide instructies, vuurwapens en financiële middelen. Tevens is er een sterk vermoeden dat één van de jongemannen, die pas sinds zeer recent in Nederland verblijft en niet de Nederlandse nationaliteit bezit, door ISIS als 'operative' naar Nederland is gestuurd om hier te assisteren bij het voorbereiden van de aanslag.

Beoordeling van gevolgen en waarschijnlijkheid

Het scenario scoort met name erg hoog op het belang fysieke veiligheid en dan vooral criterium 2.2, ernstig gewonden en chronisch zieken. Het is de verwachting dat er naast een paar honderd fysieke gewonden ook sprake zal zijn van een erg grote groep mensen die getuige is van de aanslag en hier mogelijk mentale problemen aan overhouden. Deze twee groepen samen leiden tot een D-score (zeer ernstig) voor het criterium in kwestie. Wat betreft criterium 5.2, aantasting democratische rechtsstaat, geldt dat de aanslag van een dusdanige omvang is dat deze mogelijk het vertrouwen in zowel de politieke vertegenwoordiging als het openbaar bestuur (beperkt) aantast. Ook zal de capaciteit van het openbare orde en veiligheidssysteem zwaar onder druk komen staan in de nasleep van het scenario. Dit geldt

overigens ook voor (delen van) het openbaar bestuur. Verder zullen ook aan de democratische rechtsstaat verbonden vrijheden en rechten (beperkt) onder druk komen te staan als gevolg van de zeer gewelddadige aanval op de vrijheid van meningsuiting die plaatsvindt in het scenario. Deze laatste aantasting zal als gevolg van aanhoudende angst mogelijk voor een langere tijd aan zal houden. Hetzelfde geldt voor de overige aantastingen.

Net als bij het scenario rond een aanslag op een pride evenement, is er sprake van ernstige gevolgen (score C) voor criterium 5.3, sociaal-maatschappelijke impact. Alhoewel het scenario in kwestie een beduidend zwaardere aanslag omvat, is het de verwachting dat de maatschappelijke dynamiek hieromheen zich op hoofdlijnen op een gelijksoortige manier zal uiten. Wat verder opvalt is het feit dat het scenario, in tegenstelling tot de overige drie terrorisme scenario's, scoort op het criterium internationale positie. De gebeurtenissen uit het scenario leiden namelijk tot een terugloop van het reisverkeer naar of via Nederland. Dit met name doordat mensen mogelijk Schiphol gaan mijden of Nederland (tijdelijk) niet meer als veilige bestemming zien. Tot slot is er als gevolg van de aanslagen sprake van hoge kosten (criterium 3.1). Deze worden geschat op tussen de 0,5 en 5 miljard euro (score C). Dit onder meer in de vorm van medische kosten voor de slachtoffers, kosten voor het herstel van beschadigde infrastructuur en kosten voor enkele economische sectoren zoals de horeca- en toerismesector die zullen worden geraakt door de terugloop in het internationale reisverkeer. Als gevolg van deze terugloop is er ook sprake van een tijdelijke toename van de werkloosheid binnen de sectoren in kwestie (criterium 3.2)

De waarschijnlijkheid van het scenario wordt relatief laag ingeschat als onwaarschijnlijk (score B). Een aanslag zoals voorzien in het scenario vergt namelijk veel voorbereiding en middelen. Momenteel mist ISIS hiervoor de (buitenlandse) slagkracht. Ook is er een relatief hoge weerbaarheid tegen dit type aanslagen. Juist omdat ze een hoog niveau van voorbereiding en coördinatie vereisen, zijn plannen makkelijker te ontdekken en kan de aanslag zelf worden vrijdeld. Deze weerbaarheid is gereflecteerd in de waarschijnlijkheidsscore.

Tabel 25 Scores scenario 'meervoudige terroristische aanslag'

Thema		Polarisatie, extremisme & terrorisme	
Dreigingscategorie	Terrorisme		
Scenario	Meervoudige terroristische aanslag		
Waarschijnlijkheidsbeoordeling (binnen 5 jaar)			Toelichting
Waarschijnlijkheid:		B	Een aanslag zoals voorzien in het scenario vergt veel voorbereiding en middelen. Momenteel mist ISIS hiervoor de (buitenlandse) slagkracht. Ook is er een relatief hoge weerbaarheid tegen dit type aanslagen.
Beoordeling gevolgen (impact)			
Veiligheidsbelang	Criterium	Score	Toelichting
Territoriaal	1.1 Grondgebied	0	Niet van toepassing
	1.2 Internationale positie	A	Een (tijdelijke) terugloop in het reisverkeer naar en via Nederland.
	1.3 Digitale ruimte	0	Niet van toepassing
	1.4 Bondgenootschappelijk grondgebied	0	Niet van toepassing
Fysiek	2.1 Doden	B	Er vallen enkele tientallen doden
	2.2 Ernstig gewonden en chronisch zieken	D	Het scenario rept over enkele honderden fysieke gewonden. Er zal echter ook sprake zijn van een aanzienlijk aantal mensen met mentale klachten als gevolg van de aanslagen.
	2.3 Gebrek primaire levensbehoeften	0	Niet van toepassing
Economisch	3.1 Kosten	C	Er zijn hoge medische- en herstelkosten. Ook de terugloop in de inkomsten uit toerisme vormt een grote kostenpost.
	3.2 Aantasting vitaliteit	A	Tijdelijke toename van werkloosheid in onder andere de horeca en toerismesector als gevolg van een terugloop van het reisverkeer.
Ecologisch	4.1 Aantasting natuur en milieu	0	Niet van toepassing
Sociaal-politiek	5.1 Verstoring dagelijks leven	A	Er zullen meerdere, kleinschalige en lokale lockdowns plaatsvinden in het kader van de klopjacht op de daders.
	5.2 Aantasting democratische rechtsstaat	C	Politieke vertegenwoordiging, openbaar bestuur, het openbare orde en veiligheidssystemen en aan de democratische rechtsstaat verbonden vrijheden en rechten worden beperkt aangetast. Alhoewel de aanval zelf van korte duur is, zal deze specifiek een effect hebben voor langere tijd.
	5.3 Sociaal-maatschappelijke impact	C	Als gevolg van de aanslag zal er sprake zijn van een brede maatschappelijk woede richting en angst voor de Islamitische gemeenschap. Het respect voor een diverse samenleving kan onder druk komen te staan.

Tabel 25 Scores scenario ‘meervoudige terroristische aanslag’ (vervolg)

Veiligheidsbelang	Criterium	Score	Toelichting
Internationale rechtsorde en stabiliteit	6.1 Staatssoevereiniteit, vreedzame co-existentie en vreedzame geschillenbeslechting	0	Niet van toepassing
	6.2 Mensenrechten	0	Niet van toepassing
	6.3 Internationaal financieel-economisch bestel	0	Niet van toepassing
	6.4 Multilaterale instituties	0	Niet van toepassing
	6.5 Instabiliteit rondom Koninkrijk/EU	0	Niet van toepassing

7.3 Intermezzo: aanslag met CBRN middelen.

Bij alle binnen de categorie terrorisme uitgewerkte scenario's is sprake van een aanslag met conventionele middelen, waaronder vuurwapens, steekwapens en explosieven. Aanslagen kunnen echter ook worden gepleegd met gebruik van chemische, biologische, radiologische of nucleaire middelen. In dit onderdeel kijken we nader naar de eigenschappen, beperkingen en mogelijk gevolgen van een aanslag met dergelijke middelen ten opzichte van een conventionele variant. Ter illustratie zullen we nader ingaan op een aanslag met biologische middelen. Bij een dergelijke aanslag wordt er door de aanslagplegers gebruik gemaakt van levensvormen als virussen, schimmels of bacteriën dan wel door levensvormen geproduceerde stoffen (toxines). Mensen worden in contact gebracht met deze levensvormen of stoffen, met als gevolg dat zij (ernstig) ziek worden of zelfs overlijden. Hierbij kan een onderscheid worden gemaakt tussen biologische middelen die wel en die niet mens-overdraagbaar zijn. Onderstaande beschouwing betreft primair middelen die niet van mens op mens overdraagbaar zijn.¹⁷

Eén van de grootste vastgestelde biologische aanslagen ooit vond plaats in de Verenigde Staten in 1984 waar leden van een sekte (Rajneesh volgelingen) opzettelijk een tiental saladebars besmetten met salmonella. 750 mensen werden ziek, waarvan ongeveer 50 in het ziekenhuis moesten worden opgenomen. Ook het versturen van brieven of pakketten met daarin sporen van bijvoorbeeld Anthrax (poederbrieven) is een eerder waargenomen type biologische aanslag, onder andere in de Verenigde Staten.

¹⁷ Binnen het RbRa themarapport internationale en militaire dreigingen (categorie proliferatie van massavernietigingswapens) is tevens een scenario opgenomen rond een moedwillige verspreiding van een niet-mens overdraagbare middel ten tijde van een groot internationaal evenement in het buitenland.

In Nederland worden eveneens met regelmaat verdachte pakketten aangetroffen en geanalyseerd op de aanwezigheid van biologische middelen.

Door het gebruik van biologische middelen verschillen deze ‘niet-conventionele’ aanslagen aanzienlijk van hun conventionele tegenhangers. De effecten van blootstelling zijn vaak veel minder acuut, herkenbaar en herleidbaar. Veel biologische agentia leiden na blootstelling tot zeer algemene klachten als koorts, hoesten en longproblemen die ook nog eens niet onmiddellijk na deze blootstelling verschijnen. Dit betekent dat het in de praktijk relatief moeilijk is om een link te leggen tussen mensen met dit algemene ziektebeeld, een mogelijke aanslag en de precieze locatie hiervan. Biologische aanslagen kunnen in potentie dus minder opvallen dan conventionele en mogelijk initieel als niet-moedwillige gebeurtenis worden beschouwd.¹⁸ Pas als er sprake is van (afwijkende) ziekte op grote schaal of als een aanslag door de daders zelf naar buiten wordt gebracht, zal deze de aandacht trekken.

Tegelijkertijd is de waarschijnlijkheid van een (succesvolle) biologische aanslag aanzienlijk lager dan een conventionele. Alhoewel sommige agentia, zoals salmonella, relatief makkelijk te verkrijgen zijn, vergt het produceren dan wel opkweken en verspreiden hiervan nog steeds aanzienlijk meer kennis en voorbereiding dan het plegen van een aanslag met behulp van een mes of voertuig. Een relatief makkelijke verkrijgbaarheid zoals bij salmonella geldt overigens niet voor meer schadelijke stoffen als Anthrax. Voor een succesvolle, brede verspreiding van een stof als Anthrax via water of de

¹⁸ Dit was initieel het geval bij de eerder genoemde aanslag in de Verenigde Staten in 1984. De uitbraak van salmonella werd gezien als een voedselveiligheid probleem bij de restaurants in kwestie.

buitenlucht is bovendien vaak een zeer grote hoeveelheid vereist met wederom de nodige kennis over hoe dit effectief vorm te geven. Zaken als het zelf creëren of manipuleren en daarna verspreiden van nieuwe agentia is zelfs dusdanig complex dat het ook met toegang tot zeer goed uitgeruste laboratoria en onderzoeksgroepen uiterst moeilijk is om hier succesvol in te zijn. Dit is voorbehouden aan goed geëquipeerde statelijk actoren.

Ondanks al het bovenstaande kunnen de gevolgen van een (vermeende) biologische aanslag groot zijn. Alhoewel het niet waarschijnlijk is dat deze (wanneer het gaat om niet mens overdraagbare agentia) qua slachtoffers aanzienlijk zal verschillen van conventionele scenario's, zal alleen al de mogelijkheid dat een dergelijke aanslag heeft plaatsgevonden in Nederland tot grote maatschappelijke onrust leiden. Vooral wanneer het hier niet gaat om een enkele poederbrief, maar een bredere mogelijke blootstelling in (semi-)publiek ruimtes zoals het openbaar vervoer of restaurants. Juist doordat een biologische aanslag bij slachtoffers veelal zal leiden tot algemene klachten met een zekere vertraging, is het mogelijk dat een grote groep mensen (onterecht) denkt slachtoffer te zijn. Bij een conventionele aanslag is het gevaar acuut, maar veelal gelokaliseerd en snel geweken. Bij een biologische aanslag manifesteert het gevaar zich over een langere periode en is er meer ruimte voor onzekerheid en onrust.

Net als bij een aanslag met biologische agentia, zal ook het (gepercipieerde) gebruik van chemische of nucleaire middelen leiden tot meer angst en onzekerheid dan een conventionele aanslag. Wanneer we dit vertalen naar de methodiek nationale veiligheid, zullen met name de gevolgen voor criterium 5.3 (sociaal-maatschappelijke impact) toenemen ten opzichte van conventionele aanslagen met gelijke omvang qua aantal slachtoffers.

7.4 Beschouwing

Bij het eerste scenario (aanval en gijzeling Tweede Kamer) ligt het zwaartepunt qua gevolgen sterk op het belang sociale en politieke stabiliteit en in het bijzonder het criterium democratische rechtsstaat. Voor dit criterium is de hoge score D van toepassing. Deze score komt onder andere voort uit het feit dat het scenario zich voltrekt in het

centrum van de democratie. Personen en instituten die een belangrijke rol spelen in het functioneren van de democratische rechtsstaat zijn een direct doelwit zijn van de daders. Bij de andere drie scenario's wordt de democratische rechtsstaat ook wel degelijk geraakt, maar richt de aanslag zich niet op een dergelijke locatie of groep mensen. De gevolgen voor het criterium worden hier dan ook lager ingeschat. Tegelijkertijd scoren deze scenario's veelal wel hoger op het criterium sociaal-maatschappelijke impact. In tegenstelling tot de andere dreigingscategorieën binnen dit thema, ligt het zwaartepunt van de gevolgen van de terrorismescenario's niet alleen op het belang sociale en politieke stabiliteit, maar ook op het belang fysieke veiligheid. Dit geldt met name voor de scenario's aanval op pride evenement en meervoudige terroristische aanslag. Hier worden criteria behorende tot het belang fysieke veiligheid ernstig (C-score) of zelfs zeer ernstig (D-score) geraakt. Deze gevolgen hangen vanzelfsprekend samen met de omvang en geweldsintensiteit van de aanslag.

Tegelijkertijd geldt ook dat deze grote omvang zich veelal vertaalt naar een lagere waarschijnlijkheid. Hoe grootschaliger een aanslag en hoe meer mensen betrokken zijn bij de voorbereidingen, hoe meer mogelijkheden er zijn voor bijvoorbeeld de inlichtingendiensten om deze voorbereidingen te detecteren en om de aanslag zelf te voorkomen. Dit maakt dat het scenario meervoudige aanslag een aanzienlijk lagere waarschijnlijkheid heeft (score B) dan het scenario alleenhandelende dader (score E). Waar er relatief veel weerbaarheid is tegen grote, complexe aanslagen, is het moeilijk om de plannen van een alleenhandelende dader op voorhand te signaleren en hier actie op te ondernemen.

In het scenario meervoudige terroristische aanslag worden enkele vitale processen die te maken hebben met de afhandeling of het goede verloop van vlieg- en treinverkeer rechtstreeks geraakt. Dit is uiteraard nauw verbonden met de door de aanslagplegers uitgekozen locaties en middelen. In zijn algemeen kan voor de categorie terrorisme worden gesteld dat welk vitaal proces wordt geraakt, sterk afhangt van deze variabelen. Wel kan een grootschalige aanslag een groot beroep doen op vitale processen zoals de inzet van politiediensten en de systemen waarmee hulpdiensten met elkaar communiceren.

8. Slotbeschouwing

Binnen het thema polarisatie, extremisme en terrorisme zijn voor tien scenario's de gevolgen en waarschijnlijkheid in kaart gebracht.

De resultaten hiervan zijn geplott in het onderstaande risicodiagram.¹⁹

Figuur 1: Risicodiagram thema polarisatie, extremisme en terrorisme

Catastrofaal					
Zeer ernstig					
Ernstig		<ul style="list-style-type: none"> • Meervoudige terroristische aanslag • Infiltratie openbaar bestuur 	<ul style="list-style-type: none"> • Bestorming en gijzeling Tweede Kamer 	<ul style="list-style-type: none"> • Polarisatie rond complottheorieën 	
Aanzienlijk			<ul style="list-style-type: none"> • Aanval pride evenement • Geweldsescalatie rechtsextremisten • Anarcho-extremisme • Ondernijende enclaves 	<ul style="list-style-type: none"> • Anti-overheids-extremisme 	
Beperkt					<ul style="list-style-type: none"> • Alleenhandelende dader
	Zeer onwaarschijnlijk	Onwaarschijnlijk	Enigzins waarschijnlijk	Waarschijnlijk	Zeer waarschijnlijk

¹⁹ In vergelijking met eerdere door het ANV uitgevoerde risicoanalyses zoals het Nationaal Veiligheidsprofiel 2016 en de Geïntegreerde Risicoanalyse 2019, zijn er relatief veel scenario's uitgewerkt binnen dit thema. Aangezien een aantal onderwerpen die vallen binnen het thema polarisatie, extremisme en terrorisme de afgelopen jaren prominenter zijn geworden, is ervoor gekozen om een groter set aan

scenario's uit te werken. Dit om recht te doen aan de diversiteit van dreigingen binnen het thema. Ook worden, in tegenstelling tot eerdere risicoanalyses, de scenario's rond gewelddadig en niet-gewelddadig extremisme ditmaal in hetzelfde thema beschouwd.

In zijn algemeen valt op dat de binnen dit thema uitgewerkte scenario's relatief hoog scoren wat betreft waarschijnlijk. Van de tien scenario's hebben acht een waarschijnlijkheidsscore van C (enigszins waarschijnlijk) of hoger. Het scenario alleenhandelende dader heeft zelfs een waarschijnlijkheidsscore E (zeer waarschijnlijk). Hierbij moet echter wel worden opgemerkt dat dit scenario slechts beperkte gevolgen heeft, vooral wanneer afgezet tegen de andere scenario's binnen de categorie terrorisme.

Voor alle scenario's geldt dat het belang sociaal-politieke stabiliteit wordt geraakt. Vooral voor scenario's in de categorieën maatschappelijke polarisatie, niet-gewelddadig extremisme en gewelddadig extremisme geldt dat de hoogste impactscores voor het scenario zich binnen dit belang manifesteren. Primair op de criteria aantasting democratische rechtsstaat (5.2) en sociaal-maatschappelijke impact (5.3). Ook voor de gevolgen van scenario's binnen de categorie terrorisme zijn deze criteria van groot belang. Echter, naarmate de aanslag toeneemt in omvang en geweldsintensiteit, komt hier het belang fysieke veiligheid om de hoek kijken als belang waar de grootste gevolgen zich manifesteren. Voor veel van de scenario's binnen de andere categorieën geldt dat alhoewel doden en gewonden niet uit kunnen worden gesloten, de aantallen hieromtrent beperkt zullen blijven.

Als we in wat meer detail kijken naar de gevolgen van de verschillende scenario's voor specifiek de democratische rechtsstaat (criterium 5.2), is er in meerdere scenario's sprake van het aantasten van de vrijheden en rechten van (groepen) burgers. Onder andere in de vorm van discriminatie, buitensluiting, bedreigingen en in sommige gevallen fysiek geweld. Ook is er in veel van de scenario's sprake van een aantasting van de veiligheid of het veiligheidsgevoel van specifiek politici, bestuurders of ambtenaren. Bedreigingen, intimiderend gedrag en in sommige gevallen fysiek geweld raken echter niet alleen de persoon waar deze op zijn gericht, maar hebben een olievlekwerking richting de mensen die om deze persoon heen staan, bijvoorbeeld in de vorm van familieleden of collega's. Dit geldt zowel voor burgers die te maken krijgen met bijvoorbeeld buitensluiting of intimidatie als mensen werkzaam voor aan de democratische rechtsstaat verbonden instituten die het slachtoffer zijn van bedreigingen. Politici durven zich minder uit te spreken over bepaalde onderwerpen uit vrees om ook slachtoffer te worden van intimiderende 'homevisits' en (potentiële) gemeenteraadsleden en wethouders haken af uit vrees voor de eigen veiligheid en die van hun gezin. Het effect van een ideologisch gemotiveerde mishandeling of intimiderend huisbezoek raakt dus niet alleen de

ambtenaar, bestuurder of politicus in kwestie, maar de gehele beroepsgroep. Eenzelfde soort redenering geldt ook voor burgers van wie vrijheden en rechten worden aangetast. Het discrimineren of intimideren van individuen heeft zijn weerslag op het veiligheidsgevoel en de ervaren vrijheid van de bredere bevolkingsgroep waar deze mensen toe behoren. De mate waarin deze doorwerking plaatsvindt hangt onder andere af van de ernst van de gebeurtenissen en hoe lang deze voortduren.

Een andere factor die hierbij van belang is, is de weerbaarheid van de maatschappij en daarmee ook de democratische rechtsstaat en overkoepelende rechtsorde tegen gebeurtenissen zoals omschreven in de scenario's binnen dit themarapport. Dit gaat dan bijvoorbeeld over de vraag of er voldoende capaciteit beschikbaar is voor het ondersteunen of beveiligen van mensen die het doelwit zijn van bedreigingen van extremisten of de mogelijkheden voor het vroegtijdig signaleren van toekomstige aanslagen. Binnen dit thema wijken twee scenario's in positieve zin af wat betreft de waarschijnlijkheid: infiltratie openbaar bestuur en meervoudige terroristische aanslag. In beide gevallen kwam tijdens de analyse naar voren dat de weerbaarheid van dusdanige orde is, dat de waarschijnlijkheid van de gebeurtenissen naar beneden moest worden bijgesteld naar een score B (onwaarschijnlijk). Weerbaarheid is echter geen gegeven. Het is van belang om ook voor deze scenario's waakzaam te blijven met betrekking tot het niveau van weerbaarheid. Ook is het belangrijk om nader tegen het licht te houden hoe eveneens voor het type gebeurtenis uit de andere acht scenario's binnen dit themarapport de weerbaarheid kan worden versterkt.

Dit themarapport is onderdeel van een bredere analyse in de vorm van de RbRa. Alhoewel de RbRa is opgedeeld in negen verschillende thema's, wil dit niet zeggen dat er geen verbanden zijn tussen deze thema's. Voor maatschappelijk polarisatie geldt bijvoorbeeld dat deze kan ontstaan in het kader van een breed scala aan onderwerpen die een plek hebben in één van de andere themarapporten, waaronder vraagstukken op het gebied van klimaat en internationale samenwerking. Uiteraard kunnen spanningen rond deze en andere onderwerpen uiteindelijk ook leiden tot uitingen van extremisme of terrorisme. Het aanwakkeren van polarisatie en extremisme kan tegelijkertijd onderdeel zijn van een doelbewuste strategie van statelijke actoren om de Nederlandse maatschappij te destabiliseren, bijvoorbeeld als onderdeel van hybride operaties. Deze ongewenste inmenging door statelijke actoren heeft een plek in het thema ongewenste inmenging en beïnvloeding democratische rechtsstaat.

Bronnenlijst

- Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD). (2018).). *Rechts-extremisme in Nederland, een fenomeen in beweging*.
Via: <https://www.aivd.nl/documenten/publicaties/2018/10/02/rechts-extremisme-in-nederland-een-fenomeen-in-beweging>.
- Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD). (2021a). *AIVD-jaarverslag 2020*. Via: <https://www.aivd.nl/documenten/jaarverslagen/2021/04/29/aivd-jaarverslag-2020>.
- Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD). (2021b). *Links-extremisme*. Via: <https://www.aivd.nl/onderwerpen/extremisme/links-extremisme>.
- Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD). (2021c). *Een toelichting op het wahhabi-salafisme*.
Via: <https://www.aivd.nl/onderwerpen/radicale-islam/documenten/publicaties/2021/04/29/toelichting-op-het-wahhabi-salafisme>.
- Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD). (2022a). *Extremisme*.
Via: <https://www.aivd.nl/onderwerpen/extremisme/>
- Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD). (2022b). *Terrorisme*. Via: <https://www.aivd.nl/onderwerpen/terrorisme>.
- Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD). (2022c). *Tijdlijn van aanslagen in het Westen*.
Via: <https://www.aivd.nl/onderwerpen/terrorisme/tijdlijn-van-aanslagen-in-het-westen>.
- Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD). (2022d). *Jaarverslag AIVD 2021*. Via: <https://www.aivd.nl/documenten/jaarverslagen/2022/04/28/aivd-jaarverslag-2021>.
- Analistennetwerk Nationale Veiligheid (ANV). (2016a). *Nationaal Veiligheidsprofiel 2016*.
Via: <https://www.rivm.nl/onderwerpen/nationale-veiligheid>.
- Analistennetwerk Nationale Veiligheid (ANV). (2016b). *Nationaal Veiligheidsprofiel 2016: Themarapportage ondermijning, extremisme en terrorisme*. Verkrijgbaar op aanvraag.
- Analistennetwerk Nationale Veiligheid (ANV). (2019a). *Geïntegreerde Risicoanalyse 2019*.
Via: <https://www.rivm.nl/onderwerpen/nationale-veiligheid>.
- Analistennetwerk Nationale Veiligheid (ANV). (2019b). *Geïntegreerde Risicoanalyse 2019: Themarapportage gewelddadig extremisme en terrorisme*. Verkrijgbaar op aanvraag.
- Analistennetwerk Nationale Veiligheid (ANV). (2019c). *Geïntegreerde Risicoanalyse 2019: Themarapportage ondermijning van de democratische rechtsstaat en open samenleving*. Verkrijgbaar op aanvraag.
- Analistennetwerk Nationale Veiligheid (ANV). (2022). *Leidraad Risicobeoordeling Rijksbrede risicoanalyse Nationale Veiligheid*. Via: <https://www.rivm.nl/onderwerpen/nationale-veiligheid>.
- Anne Frank stichting (2021). *Factsheet extreemrechts in Nederlandse gemeenten 13*. Via: <https://www.socialestabiliteit.nl/documenten/publicaties/2021/07/14/factsheet-extreemrecht-in-nederlandse-gemeentes-13>.
- BBC. (2021). *MI5 boss warns of Afghanistan 'morale boost' for extremists*. Geraadpleegd op 15-12-2021.
Via: <https://www.bbc.co.uk/news/uk-58512901>
- Beugelsdijk, S. (2021). *De Verdeelde Nederlanden*. Amsterdam: Uitgeverij Balans.
- Boheemen, P., Munnichs, G. & Dujso, E. (2020). *Digitale dreigingen voor de democratie – Over nieuwe technologie en desinformatie*. Den Haag: Rathenau Instituut.
Via: <https://www.rathenau.nl/nl/digitale-samenleving/digitale-dreigingen-voor-de-democratie>.
- Engersbergen, G., van bochove, M., de Boom, J., el Farisi, B., Krouwel, A., van Lindert, J., Rusinovic, K., Snel, E., Van Heck, L., van der Veen, H. & Wensveen, P. (2021). *De laag-vertrouwen-samenleving: De maatschappelijke impact van COVID-19 in Amsterdam, Den Haag, Rotterdam & Nederland. Vijfde meting*.
Via: <https://www.eur.nl/essb/media/99176>.
- Europol. (2021). *European Union Terrorism Situation and Trend report 2021*. Via: <https://www.europol.europa.eu/publications-events/main-reports/european-union-terrorism-situation-and-trend-report-2021-tesat>.
- Expertise unit sociale Stabiliteit (ESS). (2021). *Factsheet online radicaal en extremistisch gedrag*. Via: <https://www.platformjep.nl/actueel/nieuws/2021/02/12/online-radicaal-en-extremistisch-gedrag>.

- Ham., M. & van den Berg, J. (2021). *Polarisatie is ook; niet tegenover elkaar staan, maar langs elkaar heen leven*. Geraadpleegd op 06-12-2021. Link.
- I&O Research. (2021). *Onbegrepen veeboeren wantrouwen overheid*. Geraadpleegd op 06-12-2021. Via: <https://www.ioresearch.nl/actueel/onbegrepen-veeboeren-wantrouwen-overheid/>.
- Kennisplatform Integratie & Samenleving (KIS). (2021). *Wat is polarisatie*. Via: <https://www.kis.nl/artikel/wat-is-polarisatie>.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap & Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. (2017). *Weerbare jongeren, weerbare professionals*. Via: <https://www.socialestabiliteit.nl/documenten/rapporten/2017/06/01/rapport-weerbare-jongeren-weerbare-professionals>.
- Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV). (2020a). *De verschillende gezichten van de coronaprotesten*. Via: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2021/04/14/tk-bijlage-nctv-fenomeenanalyse-coronaprotesten>.
- Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV). (2020b). *Dreigingsbeeld terrorisme Nederland 53*. Via: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2020/10/15/tk-bijlage-dtn-53>.
- Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV). (2021a). *Dreigingsbeeld terrorisme Nederland 54*. Via: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2021/04/14/tk-bijlage-dtn-54>.
- Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV). (2021b). *Dreigingsbeeld terrorisme Nederland 55*. Via: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2021/10/26/tk-aanbiedingsbrief-dreigingsbeeld-terrorisme-nederland-55>.
- Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV). (2022). *Overzicht vitale processen*. Via: <https://www.nctv.nl/onderwerpen/vitale-infrastructuur/overzicht-vitale-processen>.
- NTA. (2021). *Radicale groepen en de coronapandemie: update 2021*. Via: <https://ntadvies.nl/media/1061/update-corona-pandemie-2021.pdf>.
- Parlementaire ondervragingscommissie ongewenste beïnvloeding uit onvrije landen (POCOB). (2020). *Eindrapport*. Via: <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/detail?id=2020Z12034&did=2020D25817>.
- Peeters, P. (2021). *Sociaalpsycholoog Kees van de Bos: 'Er is groeiende onzekerheid over de overheid*. Geraadpleegd op 06-12-2021. Via: <https://www.socialevraagstukken.nl/interview/sociaalpsycholoog-kees-van-de-bos-er-is-groeiende-onzekerheid-over-de-overheid/>.
- Peeters, T., Smits, E., van Waesberghe, A.M. & van Wonderen, R. (2020). *Van persoonlijke krenking tot Vertrouwensbreuk: verhalen van burgers met gebrek aan vertrouwen in instituties*. Via: <https://www.verwey-jonker.nl/publicatie/van-persoonlijke-krenking-tot-vertrouwensbreuk/>.
- Rijksoverheid. (2020). *Beleidsreactie op Parlementaire Ondervragingscommissie ongewenste beïnvloeding uit onvrije landen*. Via: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2020/11/23/beleidsreactie-op-parlementaire-ondervragingscommissie-ongewenste-beïnvloeding-uit-onvrije-landen>.
- Sociaal en Cultureel Planbureau. (2021). *Burgerperspectieven 2021 | kwartaal 2*. Via: <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2021/06/30/burgerperspectieven-2021---kwartaal-2>.
- Van Wonderen, R. & van den Berg, G. (2019). *Jongeren en polarisatie: Verkenning naar polarisatie waarbij jongeren zijn betrokken en gehanteerde werkwijzen om hier mee om te gaan*. Den Haag: Verwey-Jonker Instituut & Nederlands Jeugdinstituut. Via: <https://www.platformjep.nl/documenten/publicaties/2019/07/17/verkenning-jongeren-en-polarisatie>.
- Van Wonderen, R. (2021). *Polariseren moet...maar wel goed!*. Via: <https://www.kis.nl/blog/polariseren-moet-maar-wel-goed>.
- Verloove, J., van Wonderen, R., & Felten, H. (2020). *Theorieën en aanpakken van polarisatie*. Via: <https://www.kis.nl/publicatie/theorie%C3%ABn-en-aanpakken-van-polarisatie>.

Rijksoverheid

Dit is een uitgave van:
Analistennetwerk Nationale Veiligheid

Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD)
Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (MIVD)
Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen
'Clingendael'
Nederlandse Organisatie voor
toegepast-natuurwetenschappelijk
onderzoek (TNO)
Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM)
Stichting Economisch Onderzoek (SEO)
Wetenschappelijk Onderzoeks- en Documentatie
Centrum (WODC)

Juli 2022